

R. VÁRKONYI ÁGNES

Az öltözködés filozófiájáról

Átfutva főúri és nemesi leltárakon, levelezéseken, hozományok, menyegzők, udvari ünnepek leírásain, olvasva testamentumokat, vásárlási jegyzékeket és kárbeclő jegyzőkönyveket a 16–17. századi királyi Magyarországról és az Erdélyi Fejedelemségből, szédítő a ruhadarabok sokasága. Dolmányok, menték, szoknyák, süvegek, ingvállak, főkötők, köntösök, női és férfi fehérruhák, kalapok, prémes palástok változatossága szinte végtelen. Nincs az a supermarket, ahol olyan áradó gazdagságban vehetnénk számba a bársonyok, selymek, a patyolatok, sályák, a brokátok, a fajlondis, a meissen, nürnbergi, francia és hazai posztóféleségek, az angol, német, cseh karasiák, az olasz, dalmát, török kamukák, a holland gyapjúdamsztok sokaságát, ahol olyan bőségben tárulna elénk a török éjfékete bakacsin meg a perzsa csemelet, az angóra kecskeszőr gyapjú, a veronai, a brüggei meg a leideni posztószövetek, a lengyel gyolcs, a francia tafota és a lyoni selyem, mint a 17. századi Magyarországon. Felmérhetetlen az ékköves, zománcos, gyémántos gombok száma, a prémek, az arany és ezüst hímzőfonalak, selyemszálak s a skófiumok sokasága. S mindemellett seregszemlét tarthatnánk a lőöltözetek: a bársonynergek, cafragok, lőtakarók sokaságában, gyönyörködhetnénk a kárpitok, paplanok, takarók, terítők – ahogy a korban nevezték – a „házöltözetek” tobzódó gazdagságában. Megfigyelhetnénk a magasban lobogó zászlók matériáit és hímzéseit. Elfáradna a szemünk, ha megpróbálnánk számba venni a keresztelőingeket meg a selyem-, nemez- és vászonsátrak mélyén alvók hálóruháit, s a túlvilágra távozók öltözékeit.

Mikor, hol viselték, hogyan használták? Ősgalériák, festmények, sokszorosított grafikák, viseletkódexek akvarelljei, régészeti leletek és vármegyei-városi rendtartások tájékoztatnak róla. Az évszázadok viszontagságait átvészelt darabok a textilművészet páratlan remekei. Összességében a kora újkor sokáig kevésbé vagy tévesen számon tartott világáról beszélnek. De mi az a többlet, amit a textil mondhat az állandósult háborúk évszázadaiban? Mi a más, a különleges, az örömteli, amit a hadügyi forradalom világában, amikor a tűzfegyverekkel könnyedén szétlőtték a sok száz éves városfalakat, csak a viseletek, a textíliák, a hímzések közölhetnek velünk?

Az öltözködés emberi létforma, a kultúra különleges megnyilvánulása, páratlan tudósítás a korszakok nyilvánvaló és betemetett értékeiről. Rejtjeles üze-

net a hosszú háborúkkal terhelt századok mélyéről, az emberekről, gondolataik, értékrendjük öltözködésbe kódolt sokrétű valóságáról. Esszenciális többlet a politikai és a társadalmi struktúra koordinátáján a valóság nehezen megközelíthető rétegeiről. Éntudat és beilleszkedés a nyilvánosságba, a mindennapi élet és az elszállt vágyak, igények, esztétikumok realitása. Tudósítás életkorokról, ünnepekről, hétköznapiokról, s felfedi a rejtett párbeszédet nők és férfiak között. Tájékoztató a kora újkori Európa népeinek egymásról alkotott nézeteiről, a viseletek változatosságáról és alapvető egységéről. A szokásrendek és az áramló divatok hálózatáról. Világkoncentráció, információtömeg. Az élet teljessége. Megfejtve, kivetítve és összegezve ez a sokrétű tartalom nevezhető az öltözködés filozófiájának.

Végtelenül sokrétű és tágas ez a világ, alig átfogható. Teljes összetettségében leírni terjedelmes könyvben is nehezen lehet. Ezúttal néhány történeti megfigyelést vázolhatok.¹

Történeti metaforák

Bevallva vagy bevallatlanul, a ruha mindig is izgatta a történetírókat. Régóta kísérleteznek, hogy felfedjék titkait. Már Oláh Miklós esztergomi érsek elidőzött *Athila* című művében a hunok öltözeténél. Zrínyi Miklós horvát bánnak a Rinya folyó mellett vívott csatájáról írva Istvánffy Miklós humanista történetíró pedig kiemelte, hogy a győztes hadvezér arannyal átszőtt gyönyörű hadvezéri köpenyt viselt. Majd egy túlélő szemtanú ellenében azt állította, hogy 1566. szeptember 7-én Zrínyi, mielőtt vitézei maradék seregével kitört a védhetetlenné vált, lángba borult várból, levetette harci öltözetét, a páncélt és a sisakot, és ünnepi ruhát öltött.

Tudományos érdeklődés a viseletek múltja iránt a 18. század végén és a 19. század elején ébredt fel Európa-szerte. Ösztönözte a nyilvánvaló korszakváltás és az újkor nemzeti tudata. A művészek koruk elképzelései szerinti díszruhákban ábrázolták a kirohanó Zrínyit. Stephan Dorffmaister a megdicsőült szentek öltözetében (1788), Johann Peter Kraft vágtagzó fehér paripán, súlyos reprezentatív ruházatban festette meg (1825). Két évvel a szabadságharc előtt Barabás Miklós a színpad követelményeinek megfelelő gazdag díszítésű hosszú mentében ábrázolta a szigetvári Zrínyit.² A ruházat a hősiesség metaforája lett.

1830-ban V. Ferdinánd koronázásán a főrendek már az új divat szerint, díszmagyarban jelentek meg,³ mert a reformkor a múlt legfőbb hagyományát, az

1 Írásom kibővített változata a Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerk. Gecsényi Lajos–Izsák Lajos. ELTE Eötvös Kiadó–MTA Társadalomkutató Központ, Bp., 2011. kötetben azonos címmel megjelent tanulmánynak (849–862).

2 Gazdag képi anyaggal: *Tüskés Gábor: A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai*. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelmében*. Szerk. Bene Sándor–Hausner Gábor. Zrínyi, Bp., 2007. (Hős galéria) 219–268.

3 *Tompos Lilla: A díszmagyar. A magyar díszöltözet története*. Magyar Mercurius, Bp., 2005.

önálló magyar államiséget megvalósítva kívánta az ország modernizációját végbevinni. A professzionális történetírás romantikus irányzatát követő historikusok a magyar történeti viselet rekonstrukciójában többnyire még nélkülözték az eredeti forrásokat, fantáziájukra hagyatkoztak vagy a 18. századi huszárság egyenruhájának felhasználásával alkották meg a múltbeli nemzeti önképüket.

A 19. század közepén viszont már nyilvánvaló lett, hogy a régi magyarok öltözetéről mesék és elképzelések helyett hiteles források tájékoztathatnak. Megjelent Kőváry László történetíró tévedésektől sem mentes, de irányt mutató könyve a fejedelmi Erdélyről, a *Viseletek és szokások*.⁴ Megnyíltak a levéltárak roszdás zárjai és a családi levelezések, inventáriumok, hozományjegyzékek, testamentumok, emlékiratok, vármegyei statútumok tömegéből vég nélkül zúdult a történetírók asztalaira a párták, ingvállak, szoknyák, palástok, menték, süvegek, kalapok, zsinóros nadrágok sokasága. Egy váratlan körülmény pedig azonnal átlásfoglaló rendszerezést kívánt.

1863-ban elhagyta a nyomdát báró Apor Péter addig kéziratos másolatokban terjedt műve. A *Metamorphosis Transylvaniae* szerzője végletesen vélekedett a magyarok öltözködéséről. A császárhű, katolikus Apor a „németek bejövételét”, vagyis az 1687. évet jelölte meg fordulópontnak a magyarok öltözködési szokásaiban. Erdély azóta lett koldus, de öltözködésben fennhíjzónává vált. Elhagyta magyar öltözetét, német szokásokat, idegen divatot, „nájmódit” kezdett követni. A jó magyarsággal, remek stílusban és humorral megírt munka a kor bestsellere lett. Szórakoztató példákkal illusztrálta, hogy az öltözködést a 18. században a politika és a nagyozolás határozta meg, s mintegy előre jelezte az elszegényedő magyar nemesség mentalitását, amit majd Mikszáth Kálmán egy évszázad múltán megbocsátó mosollyal fest le a *Gavallérok* lapjain. „Most – írta Apor – sok asszony, leány, akiknek férjek vagy attyok házában nincsen egy falat kenyerek, mégis cifra az mente, gyolcs az rokolya, drága a párta...”⁵ Az öltözet mint a nemzeti önkép metaforája politikai és mentalitásbeli tartalmakkal telítődött.

Apor műve erősen hatott a történetírókra, de eltérő irányban. Egyrészt ösztönözte a historizmust, vagyis azt, hogy az önmagát Európa-szerte történelmi kosztümökben ünneplő polgári korszak Magyarországon a szatmári béke előtti időt tekintsék a magyar viselet fénykorának. Másrészt sarkallta a tudományok igényes művelőit, hogy a viseletet is elfogulatlan vizsgálat tárgyának tekintsék, csodálat helyett hitelesen határozzák meg, milyen volt a magyarok öltözködése.

A hiteles magyar viselet Thaly Kálmán tollán kapott sajátos megfogalmazást. Ezt a „kuruc kornak” nevezett időszak viseletével azonosította. Nézeteit több élmény formálta. Tizenéves korában, az 1850-es években kisdíákok és seniorok egyaránt magyaros viseletben, nagy taréjú sarkantyúsan jártak iskolába,

4 Kőváry László: A magyar családi s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából. Ráth-Stein, Pest-Kolozsvár, 1860.

5 Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae* azaz Erdélynek változása. 1736. Szerk., utószó, jegyz. Tóth Gyula. Magyar Helikon, Bp., 1972. 29.

így tiltakoztak a Bach-korszak abszolutizmusa ellen. Majd 1867-ben az ifjú történetírót elkápráztatta a koronázási menet, s a nemesi bandériumok színpompája. Tudni vélte, hogy „a főrendeknek nemcsak díszmagyarban, hanem heraldikailag is kifogástalan öltözetben volt illő megjelenni”. Közülük néhányan a híres amb-rasi gyűjteményben is tanulmányozták a régi magyar viseletet.⁶ Ez azonban Thalyt nem zavarta, mint ahogy az általa kiadott inventáriumok, régi ruhákról is tájékoztató jelentős levelezések és emlékiratok sem befolyásolták.⁷ Úgy vélte, hogy a múltból a „fajunkat annyira jellemző keleti fényűzés” emlékei tárulnak elénk, és létrehozta a kacagányos, fényes ékes, drágaköves gombos „kurucz” viseletet. „A kurucz világgal a legszebb magyar öltözékek divata még egyszer fölmerült, a harcias nemzeti pompa újra fölvirágozott.” S a viselet lényegét a „magyar fajunk keleti jellegé”-ből következő pompakedvelésben látta.⁸ Aggályok nélkül ábrázolta jellegzetes, kurucnak kisajátított ruhákban kedves hőseit. Szélsőséges példa *A kurucz* című, a *Nemzeti Képes Újságban* megjelent verse: „Büszke vagyok, nyalka vagyok, / A két szemem tüzes, ragyog / Mint dolmányom gránát-gombja, / Kacagányom köves csatja – / Mikor a nap villogtatja. // Farkasbőr a kacagányom, / Kurta kurucz a dolmányom, – // A nadrágom piros skarlát, / Deli-csizmát hordok, sárgát.”⁹ Emiatt betiltani a lapot, még 1863 feszült légkörben is, legalább annyira értelmetlen volt, mint amilyen gyerekes maga a vers. Előfordult, hogy Thaly vitatható forrással igazolta a viseletleírását. *A II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága* című könyvében azt írja, hogy a 12 éves gyermek díszöltözetben jelent meg a neuhausi jezsuita kollégiumban. „Ragyogó, keleties pompájú öltözete” – írja Thaly – nagy csodálatot keltett. Fogadásán és a templomban „leggazdagabb díszmagyar ruhájában jelent meg. [...] A jezsuita-atyák elragadtatással bámulták a gyönyörű, daliás fiút s festői öltözetének aranygombjait, lánczait, fekete kócsagtollas »magyarká«-ja forgóját, a mindezekon villogó gyémántokat és drágaköveket.”¹⁰ A következő évben Thaly kiadásában a kutatók

6 *Sinkó Katalin*: „A história a mi erős várunk”. A millenniumi kiállítás mint Gesamtkunstwerk. In: A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Zádor Anna. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Bp., 1993. 142–143.

7 *Thaly Kálmán*: Zrínyi Ilona és II. Rákóczi Ferenczféle ingóságok jegyzékei. Történelmi Tár (1879) 171–179; *Uő*: A Rákóczi-árvák 1688-ban Munkács várában maradt és a Patakra vitt ingó értékeinek lajstromai. Történelmi Tár (1886) 769–789.; Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó leveleskönyvei s más emlékezetreméltó iratai. 1705–1711. Közli Thaly Kálmán. MTA, Bp., 1882. (Archivum Rákóczianum 8.) 307–372. Conscriptio Universarum rerum mobiliium ad Comitem Nicolaum Bercsényi; Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai. II. Közli Thaly Kálmán. Eggenberger, Bp., 1873. (Magyar Történelmi Emlékek II.: Írók 24.); *Thaly Kálmán*: Ötvösművészeti és skofium-hímzési adatok 1709-és 1710-ből Archaeologiai Értesítő 12. (1878) 161–168.; *Uő*: A régi magyar hímző-művészetről. Archaeologiai Értesítő 13. (1879) 344–350.

8 *Thaly Kálmán*: Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Ráth, Bp., 1885. 13–15.

9 *Uő*: A kurucz. Nemzeti Képes Újság 1863. ápr. 5. (12. sz.) Betiltott példány. Feltárta Kis Domokos Dániel.

10 *Uő*: II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága. 1676–1701. Történelmi tanulmány. 2. jav., bőv. kiad. Stampfel, Pozsony, 1882. 114.

asztalára került egy úgynevezett ismeretlen jezsuita tudósítás a gyermek Rákóczi megérkezéséről: „Oly öltözeteket hozott magával, melyek aranyozott ezüstgombjainak mindegyikében drágakövek villognak. [...] A templomba belépvén, ragyogó mente lánczán ötvennél több gyémánt tündökölt, melynek középsője oly nagy, mint az ember kis ujjának izülete, s magyarkájának (kis kalpag) tollas forgójában más tizenkét gyémánt mindegyike egy-egy arany értékű; mente és dolmánygombjai tiszta aranyból állók.”¹¹ Megérkezését Rákóczi eleve másként írja le a *Confessio peccatoris* lapjain, miközben a jezsuita tudósítás eredetije máig nem került elő. „Magyarka” nevű ruhadarabot pedig a 17. század nem ismert. Először „magyaros férfikabát” értelemben 1823-ban fordul elő: „Jár világos vadgalamszín mellértés Magyarkában.”¹² Talán nincs még egy történetíró, aki annyira azonosult volna az általa vizsgált kor elképzelt öltözetével, mint Thaly Kálmán, aki magát is „kuruc” történeti viseletben festette le. A kiadott forrásköteteivel nagy szolgálatot tett a történetírásnak, de azzal, hogy a Rákóczi-szabadságharc egyik legfőbb jellemzőjét a forrásoktól függetlenül a fényűzésben írta le, úgy, hogy az nem más, mint a magyarok ősi és időtlen keleti pompaszeregetének megnyilvánulása, a valóság megismerése helyett a társadalom józan történeti érzékét torz irányba vitte, és vétett a tudomány valóságfeltáró követelménye ellen.¹³

Pedig ebben az időben már kialakultak a viseletek tárgyszerű vizsgálati módszerei. A viseletek első, eredeti változatosságukat már jelző gyűjteményét Ipolyi Arnold hozta létre. Még mint szentpéteri segédlelkész, majd zohori és törökszentmiklósi plébános a Dunántúlon, a Felvidéken és az Alföldön helységről helysére járva falusi házak, templomok, kastélyok padlásairól még a rongyos zsákokat is átkutatva gyűjtötte a régi darabokat, egykori textíliákat és hímzéseket is. A pozitivista szemléletnek megfelelően ezeket történetileg és társadalmilag meghatározottként, népi és nemesi viseletek darabjaiként és kézműiparunk alkotásaiként értelmezte. Most fogjuk – írta – „fonása és szövése, hímzése és kötése érdekes és ornamentális alakzatait méltányolni [...] ott találjuk őket sok helyütt népünk főkötőin, ingvállain.” A nagyváradi püspöksége évében, 1886-ban

11 Thököly Imre naplói i. m. (7. jz.) 321–323.

12 Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. VIII. Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. Főszerk. Vámszer Márta. Akadémiai–Kriterion, Bp.–Bukarest, 1996. 68.

13 Jellemző Bercsényi Miklós főgenerális és a holland követ Hammel Bruyninx párbeszéde, amelyet lelőhely megjelölése nélkül közöl: „a hollandi követ még valamit lealkudni akarna, a heves Bercsényi fölpattanva gúnyosan mondá: »nem alkuszunk tovább, hollandus uram, mert mi szabadságot nem sajtot keresünk!« Mire a hollandi hidegvérrel felelé: »ha szabadságot kerestek, ne értéktelen rézpénzzel fizessétek hadaitokat, hanem vágjátok le a sok arany-, ezüstgombot, lánczot mentétekről, veressétek pénzé s azzal fizessétek a katonát, – majd jobb kedvvel harcol! Lám, Hollandia nem ezüst- hanem ólomgombos kabátokban vívta ki szabadságharcát.« S a hollandi szavaiban sok igazság rejlett. De hiába magyar fajunk keleti jellege a pompakedvelést nem vetkőzte le.” *Thaly K.*: Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok i. m. (8. jz.) 15. Mint két világháború között idézi: *Mályusz Elemér*: A Rákóczi-kor társadalma. In: Rákóczi Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára I–II. Szerk. Lukinich Imre. Franklin a Magyar Nemzeti Szövetség megbízásából, Bp. [1935]. II. 44–46.

megrendezett kiállításán bemutatott anyag azt sugallta, hogy a szoknyák, kötények, ingvállak díszítéseiben, a magyar úri hímzés motívumaiban olasz, török, német, sőt még távolabbi népek és országok mintái találkoztak, s megtalálható sok minden belőlük a falvak különböző nemzetiségű lakosságának 18–19. századi hímzéseiben is.¹⁴ Módszerben, látásmódban Ipolyi alapvető változást hozott a viseletek történeti értelmezésében. Elvetette a felszínes magyarkodást, miként Rómer Flóris, aki hevesen bírálta az „álpolgárosodást”,¹⁵ ő is hangsúlyozta, hogy a művileg összeállított magyaros ruháknak semmi köze a történeti valósághoz. Méltatlan a tudományhoz, ha 19. századi viseleteket vetítenek vissza a régi évszázadok embereire, vagy későbbi divatcsinálmányokról mondják, hogy eredetiek.

Radvánszky Béla ismerte Apor Péter művét, a pozitívizmus vonzáskörében élt, de két évtizedes gyűjtőmunkára őse, Radvánszky János, II. Rákóczi Ferenc fejedelem egykori udvari tanácsosa ösztönözhetette. Kezébe került például Károlyi Sándor levele, amelyben régi öltözetet kért kölcsön Radvánszky Jánostól, hogy méltón jelenhessék meg Koháry István temetésén. Radvánszky csupán páncélinget és karvasat küldhetett, miközben keserű szavakkal ostromozta a „poros hajú”, „hajzacskóval” vesződő ifjakat, akiknek válla „csak egy lódingot sem bírhat el”. Radvánszky Béla felismerte, hogy a viseletek divatja a korral változik, és a teljes anyag összegyűjtését és rendszerezését tűzte ki célul. Háromkötetes forrásgyűjteménye (1879) és tanulmányai (1896) felölelik a családi élet teljességét. Jelentős részben a 16–18. századi öltözetek darabjait vette számba a bölcsőtől a koporsóig.¹⁶ Roppant nagy anyagát a kor ismeretszintjének megfelelően írta le, sőt úttörő módon a kelmék árait is feljegyezte. Felbecsülhetetlen értéket adott a kutatók kezébe súlyos kérdésekkel együtt. Kiderült, hogy a kizárólag magyarnak vélt viseletek valójában sokszor külföldi mintákat, gyakran spanyol divatot követtek.¹⁷

A régi ruhák tömegéről feltárt hatalmas tényanyag jelentőségét erősen megnövelte Magyarországon, miként Európa más országaiban is, a kibontakozó historizmus: a múltat megörökítő festmények, szobrok, épületek sokasága és a divatba jött történelmi színdarabok is megkövetelték a korhű megjelenést. Elter-

14 *Ipolyi Arnold*: A magyar iparélet történeti fejlődése. In: *Uő*: Magyar történelmi s egyháztörténeti tanulmányok. Közrebocsátja Bunyitay Vince. Franklin, Bp., 1887. (Ipolyi Arnold kisebb munkái III.) 69. Vö.: *Gervers-Molnár Veronika*: Ipolyi Arnold hímzésgyűjteménye. A magyarországi hímzés történetének vázlata. In: Ipolyi Arnold Emlékkönyv. Szerk. Cséfalvay Pál–Ugrin Emese. Szent István Társulat, Bp., 1989. 164–196.

15 *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitívista történetiszemlélet a magyar történetírásban. I–II. Akadémiai, Bp., 1973. (Tudománytörténeti Tanulmányok 6.) II. 366–368.; *Uő*: Egy pozitívista történész a bencés rendben. Rómer Flóris (1815–1889). In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I–III. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. II. 290–308.

16 *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I–III. Hornyánszky, Bp., 1879–1896. (Az I. kötet új kiadása: Magyar Helikon, Bp., 1986. A II–III. kötet reprintje: Bp., 1986.)

17 Ruházat. In: *Radvánszky B.*: i. m. (16. jz.) 39–110. Vö.: *H. Kolba Judit–László Emőke–Vadászi Erzsébet*: Radvánszky Béla és műve a kutatások mai tükrében. Uo. 251–338.

jedtek a felvonulások, történeti öltözetekben. Főleg a régi céhfelvonulások hagyományait kívánták folytatni a németektől átvenni szándékozott történelmi me-
netekkel, de bár Rómer Flóris is felismerte bennük a lehetőséget, hogy a
társadalom szélesebb köreiben fejleszthetnék a történelmi érzéket, csakhogy az
erős polgárság hiánya miatt ezek nem valósultak meg.¹⁸ Ezzel szemben a világki-
állítások és a nemzeti ünnepek az uralkodói intrádákra hivatkozva a népek tör-
ténelmi kulturális találkozásának számítottak. Különös jelentősége volt, hogy a
19. század utolsó évtizedeiben már erősen militarizálódó Európában az egyes
országok nemcsak a történelem különböző évszázadaiban elért teljesítményeik-
ről adtak számot, hanem történelmi kosztümökben önmaguk múltbeli megjelené-
séről, együttéléséről is. Mennyiben sikerült egyensúlyt tartani a történelmi fel-
vonulások civil és katonai jellege között? Érdekes kutatási feladat.

1896-ban a millenniumot megünneplő kiállításon az előzetes heves viták,
majd a megjelentek öltözékei és a kritikák egyértelműen jelezték a történetiség
igényét, egyben a történelmi érzék és a történelmi ismeret zavarait. Somogy vár-
megye nem az egyetlen, ahol a bandériumot egyrészt „a kurucz világ daliás, far-
kasbőr kacagányos” viseletébe javasolták öltöztetni, a népet pedig az 1848–1849.
gerillaharcosait idéző „sípújjú inges, bő gatyás, vagy zsinóros nadrágos” ruházat-
ban vélték képviseltetni. A díszmenetben a vármegyei bandériumok, a törvény-
hatóságok és a Magyar Királyság egykori tartományainak képviselői történelmi
kosztümökben, többnyire vagyonokba került, „modern díszmagyarban”, egykorú
zászlókkal vonultak a Vérmezőről a Várba, s a palota erkélyén a királyi család
„magyaros ruhában” fogadta a menetet. Sok résztvevő öntudatát növelte a törté-
nelmi öltözet, az iskolázatlan tömeget pedig elkápráztatta. De a kritikák már je-
lezték, hogy mennyire bizonytalan a társadalmi és a politikai egyensúly. Gárdo-
nyi Géza, aki ekkoriban rekonstruálta az *Egri csillagok* ruhatárát, naplójában
émelyítőnek, zavarosnak írta le a megnyitót: „Árpád ivadékai részint prémes
magyarban, részben nyáriban. Keverve cylinder és frakk. Főképp a kereskedők
voltak díszmagyarban, meg a grófok, mágnások.” Régi zászlójának felvonultatá-
sa miatt pedig Szerbia tiltakozó jegyzékkel élt, kifejezve ezzel az Osztrák-
Magyar Monarchia törékenységét.¹⁹

1906 őszén II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosótársai hazatérő hamvait
talán minden addiginál költségesebb történelmi öltözetekben fogadta a hivatalos
Magyarország. A korbács ruhákat is a látványterv elkészítésével megbízott
Szendrey János honvédelmi miniszteri tanácsos tervezte meg. Hiányoztak azon-
ban a „nemzeti viselet” tablójáról az alkotók, a szabók, hímzők, kereskedők és
az olasz, török, lengyel, francia, spanyol divathatások.

18 Sinkó K.: i. m. (6. jz.) 142.

19 Bősze Sándor: Somogy vármegye és a millenniumi ünnepek (1896). In: Ünnepek – hétköznap
– emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. Szerk. Pásztor Csilla. Nógrád
Megyei Levéltár, Salgótarján, 2002. (Rendi társadalom – polgári társadalom 14.; Adatok,
források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 34.) 131–141.; Sinkó K.: i. m. (6. jz.)
142–143.

Szendrey 1903-ban tartotta akadémiai székfoglalóját a magyar viseletek történeti fejlődéséről.²⁰ Ugyanebben az esztendőben jelent meg Erdélyi Pál kiadásában több történeti ének Rákóczi korából. Ezek a katonadalok, bujdosóénekek a ruházattal jellemeznek. A *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése* strófaiban a viseleteket leírva történelmet mond el az ismeretlen szerző. „Midőn mi uraink ez országba jöttek / Sok szegénylegénynek becsületet tettek, / Arany, ezüst, prémest akkor nem szemlélték, / szőröst, hátibőröst közegekben ültettek. // De hogy az báránybőr már párducává vált, / Az hátibőrnek is becsületi le szállt.” Vagyis a „hátibőrt”, a köntöst, subát helyettesítő durván szabott, vállra vetett szőrement farkasbőrt, birkabőrt viselő katonák nélkülöznek, s „a cifra ifjak”, a „prémeselek” világa jött el. Olyanoké, akik a vers szerint tettek helyett magukat csak „az ruhában fitogtatni” szeretik.²¹ Itt az öltözet, a prémes mente és a rongyos dolmány a történelmi korszakok és a társadalmi feszültségek metaforája lett.

A szellemtörténet a nemesi öltözködésben felfedezte a reneszánsz és barokk mentalitás hatását, s bár ezzel áttörte a romantika zárt határait, a szellemtörténeti jellegű történetírást a viselet mint a tudományos elemzés tárgya kevésbé foglalkoztatta. Ipolyiék hagyományait a külföldi eredményekkel ötvözve és Radvánszky hatalmas anyagát is feldolgozva a művészettörténet, az iparművészet-történet és a néprajz művelői folytatták, s utat nyitottak a textiltörténetre, a régi kereskedelmi kapcsolatokra. A népművészet fogalma a 19. század végén tűnt fel, és rohamosan kiszélesedett a viseletvizsgálat társadalmi területe. A népviseletek formakincsében leszállt reneszánsz motívumokat s szimbólumokat fedeztek fel, és feltárára, értelmezésre vártak a társadalmi és a nemzetközi kulturális kölcsönhatások. E rokon tudományok eredményeit a történettudomány a művelődéstörténetbe kezdte beépíteni.²² Közben élt tovább, immáron sokadik

20 Szendrei János: A magyar viselet történeti fejlődése. MTA, Bp., 1905.; *Uő*: Adatok az erdélyi női viselet történetéhez a 17. században. *Archaeologiai Értesítő Ú. F.* 27. (1907) 193–205.; *Uő*: Adatok az erdélyi férfiviselet történetéhez a 17. században. *Archaeologiai Értesítő Ú. F.* 28. (1908) 97–122. Életrajzát ismerteti az újabb irodalommal együtt: *Kincses Katalin Mária*: Minden különösebb ceremónia nélkül. A Rákóczi-kultusz és a fejedelem hamvainak hazaszállítása. In: *Uő*: Kultusz és hagyomány. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulóján. Argumentum, Bp., 2003. 161–164.

21 Kurucz költészet. S. a. r., bev. Erdélyi Pál. Franklin, Bp., 1903. 120–124.; *Kelemen Lajos*: Két férfi ruházatkép a XVII. századból. *Erdélyi Múzeum* 16. (1899) 253–254.; *Uő*: A sövényfalvi ev. ref. egyház hímezései a XVII. és XVIII. századból. *Erdély népei* 4. (1901) 13–14.; *Takáts Sándor*: Régi magyar asszonyok. Élet, Bp., 1914. (Révai Magyar Klasszikusai); *Uő*: Rajzok a török világból. I–III. MTA, Bp., 1915.

22 *Csermelyi Sándor*: Magyar hímezések kiállításának leíró lajstroma. Iparművészeti Múzeum, Bp., 1918.; *Györffy István*: Magyar népi hímezések. I. A cifraszúr. Bp., 1930.; Magyar viselettörténeti kiállítás. Leíró-lajstrom. Összeáll. Höllrigl József. Iparművészeti Múzeum, Bp., 1938.; *Palotay Gertrud*: Oszmán-török elemek a magyar hímezésben. Magyar Történeti Múzeum, Bp., 1940. (*Bibliotheca Humanitatis Historica* 6.); *Uő*: Régi erdélyi hímezésminta-rajzok. EME, Kolozsvár, 1941. (*Erdélyi Tudományos Füzetek* 131.). Ide kapcsolható még a Györffy István-tanítvány kísérlete: Ünneplő. Új magyar díszruha sorozat. Tüdös Klára szövegével és tervei nyomán. Officina, Bp., [1938]. A történetírásból: *Takáts Sándor*: Magyar nagyasszonyok. I–II. Genius, Bp.,

felmelegítésben a romantikus felfogás, amely szerint a régi ruházat nem más, mint a katonás pompakedvelő magyar alkat, az érzelmek vagy a politikai demonstráció metaforája. Sürgető történeti értelmezést kívántak volna az Európából beáramló textilfajták, a szabások, díszítések, a kapcsolatok az úri és a népi hímzések formakincsei között, s a kárpitok, a francia műhelyek és manufaktúrák művészi darabjai a magyarországi és erdélyi kastélyok, illetve a budai királyi vár falain. Erre azonban a háború alatt már nem jutott idő. Ahogy közeledett a front, mentették vagy nyugatra menekítették történelmünk e legsérülékenyebb kincseit, s ki tudja, hogy mit és mennyit nyelt el belőlük a világégés.

Civilizációs tényező

Új látásmód Hajnal István felfogásával érvényesült az öltözködés történetében. 1949-ben a *Válasz* hasábjain kifejtette, hogy „az emberi fejlődést főleg a képzett kézi munka emelte minden régi kultúra fölé”, s hangsúlyozta, hogy a kézművesek a nyersanyagok, a különböző minőségű posztók, selymek, szövetek, fonalfajták százaival dolgoztak. Eszerint a viseletekben fontos, szinte meghatározó része volt a textíliákat, a ruhadarabokat előállítók, a közvetítő kereskedők, a szövők, takácsok, szűcsök, hímzőmesterek, általában a kézművesek népes táborának. Vagyis társadalomalakító, civilizációs tényezőként mutatta be az öltözetek előállításait. Ily módon az öltözködést mint a termelés, a gazdaság, a munkaszervezet fontos meghatározóját és eredményét emelte be a társadalomtörténet sáncaiba. Konceptiója lehetővé tette, hogy a textíliák műhelyei, a ruházatokat előállítók a kereskedők széles köreivel együtt beilleszthetők legyenek a kora újkori fejlődés „protoindusztriális” korszakába. Csakhogy Hajnal István írásában a tudománypolitika hivatalos ideológiájának eleven tagadását vélte felfedezni, így módszerének és kutatási irányának közvetlen folytatása elmaradt.²³

1926.; *Mályusz E.*: i. m. (13. jz.); *Höllrigl József*: Magyar és törökös viseletformák a XVI–XVII. században. In: Magyar művelődéstörténet. I–V. Szerk. Domanovszky Sándor. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1940. III. 359–385.

23 *Hajnal István*: Az első gépek. In: *Uő*: Technika, művelődés. Tanulmányok. Vál., s. a. r., bev., jegyz., összekötő szöveg: Glatz Ferenc. História–MTA TTI, Bp., 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 2.) 460., 472. (A tanulmány eredeti megjelenése: *Válasz* 9. [1949] 357–371.) A kézművesség szerepét, a gépek feltalálását is új szemléletbe illesztő tanulmány jelentőségére jellemző, hogy nagy hatással volt Bibó Istvánra. Sárközi Márta kijelentette: „elolvastam a nagyszerű tanulmányt és mindjárt tudtam, hogy botrány lesz belőle.” Ez a tanulmány volt egyik oka a *Népszabadságban* megjelent, *Válasz a lejtőn* című élesen elítélő cikknek. Vö.: *Lakatos László*: Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája. Új Mandátum, Bp., 1996. (Nagyítás). A fejlődés protoindusztriális szakaszáról: *Franklin F. Mendels*: Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process. *Journal of Economic History* 32. (1972) 241–261. és nagy irodalommal: *Leslie Albert Clarkson*: *The Pre-Industrial Economy in England, 1500–1750*. Batsford, London, 1971. (Studies in economic and social history); *Uő*: *Proto-Industrialization: The First Phase of Industrialization?* Macmillan, London, 1985. Vö. tanulmányainkkal: *Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon*. Századok 106. (1972) 609–642. és

A tudomány öntörvényű fejlődését azonban nem lehetett megállítani. Új dokumentumok kerültek elő, különösen a textíliák régészeti leletei keltettek nagy feltűnést.²⁴ *Patyolat és posztó* című munkájában a textilmérnök Endrei Walter tisztázta a különböző szövetek, posztófajták neveit, elkészítési technikáit, felhasználási módjait. Szellemes módon a hatóságoknak a haramiákat köröző leveleiben, az öltözetleírásokban egy társadalmon kívüli csoport ruházkodásának forrását is megtalálta.²⁵

Egy váratlan esemény jóvoltából pedig kiderült, hogy a társadalomtudományok művelői eddig sem szemlélték hiába a ruhadarabok, kelmék történeti szupermarketjének örületesen gazdag kínálatát. A British Library kéziratárából két, összesen másfél száz vízfestményt tartalmazó album került elő Erdély 17–18. századfordulón élt lakóiról.²⁶ A kidolgozottabb album *The true and exact Dresses and Fashions of all the Nations in Transylvania* címmel és az egyes képek angol aláírásaival hetven ábrán mutatja be jellegzetes öltözetükben az Erdélyi Fejedelemség társadalmát: magyart, szászot, székelyt, román, zsidót, örményt, rácot és cigányt, férfiakat és nőket, nemest és hegyi pásztort, iskolamestert és tanácsurat, ifjút és öreget. Az erdélyi album rengeteg kérdésre kívánt választ. Hogyan viszonyul a különböző más viseletalbumokhoz? Ábrázolásai mennyiben fejezik ki a magyarországi lakosság önmaga múltjáról alkotott képét? És a valóságos erdélyi viszonyokat? Hogyan jött létre, mi célt szolgált angol szöveggel? S miért érdekelhették Angliát az erdélyi viseletek?

Az album felfedezője áttekintette az öltözködés jelentőségét a korabeli magyar irodalomban, s bőséges példákkal bizonyította, hogy a kora újkori Magyarországon az öltözködés kérdései átszöttek a prózai szövegeket és a verseket, s a költők gyakran a viselettel jellemezték az egyén erkölcsi minőségét.²⁷

A történeti elemzés megállapította, hogy az öltözetek képegyüttese egybevégt az Erdély nyitottságát, európai jelenlétét bizonyító forrásokkal. A társadalmi mobilitás eleven, „az uralkodó elit magyar főurait” igényes életmódbeli környezet jellemzi, az iskolamester, a diák, a pap, a kereskedő, a polgár képei nyitott társadalomról tudósítanak. Anglia pedig a nemzetközi hatalmi átrendeződés kö-

Gazdaság és társadalom a XVII. század második felében. Történelmi Szemle 22. (1979) 109–126. Az öltözködéssel kapcsolatban: *Hans Medick: A megbecsülés kultúrája. A ruhák és színeik* Laichingenben 1750 és 1820 között. Korall 10. (2002. dec.) 19–39.

24 *V. Ember Mária: XVI. és XVII. századi ruhadarabok a sárospataki templom kriptájából.* Folia Archeologica 19. (1968) 151–183.; *Cennerné Wilhelmb Gizella: 16–19. századi grafikus viseletsozozatok – Közép Európa nemzetiségei életének és társadalmi helyzetének képes forrásai.* Folia Historica 1. (1972) 23–40.; *Uő: Erdélyi fejedelmi arcképsorozatok.* In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Galavics Géza. Akadémiai, Bp., 1975. 279–312.; *Fülemile Ágnes: Viseletábrázolások a 15–17. századi grafikában.* Ars Hungarica 17. (1989) 115–132.

25 *Endrei Walter: Patyolat és posztó.* Magvető, Bp., 1989. (Mikrotörténelem). Ismerteti: *R. Várkonyi Ágnes: A második lépés.* BUKSZ 3. (1991) 426–433.

26 Az albumokat 1980-ban Jankovics József találta meg.

27 *Jankovics József: Régi magyar irodalmunk „viseletképe”.* In: Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból. Európa, Bp., 1990. 5–21.

vetkeztében, meg kulturális és gazdasági érdekei miatt is támogatta az ország alkotmányát védő politikát. Az album „az állami önállóságáért protestáló fejedelemség és az európai hatalmi egyensúly megvalósítását kereső angol politika találkozásának különös szépségű dokumentuma. Akár diplomáciai ajándék is lehetett.”²⁸

Művészettörténeti szempontból nagy ívű tanulmány vette számba a különböző külföldi viseletalbumokat. Ismertette a műfaj humanista előzményeit, és bizonyította, hogy a magyarok viseleteit már a korai, 16. századi francia, belga viseletalbumok is számon tartották. Az erdélyi viseletek európai ismertetését minden bizonnyal a szászok kezdeményezték. A tanulmány keletkezési kora és művészi minősége alapján jelölte ki a viseletalbumok sorában a londoni album kimagasló helyét a nemzetközi palettán. A londoni album „az anyagok, a díszítés mód, a színek és a formák megválasztásának olyan különleges gazdagságát”, Erdély népei együttese kultúrájának, ízlésvilágának olyan változatosságát adja, hogy ehhez hasonló kevés lehet. Az album oly módon is kiemelkedik a többi viseletalbum sorából, hogy közli az öltözet viselőjének életkorát és azt is, hogy a ruházat ünnepi, alkalmi vagy hétköznapi.²⁹

Az 1990-es évek elején még messze volt az idő, ami mára már sajnálatosan elérkezett, hogy a történeti munkákkal nem foglalkozik a sajtó. A *Minden erdélyi nemzetnek igaz és hű öltözéke* az akkor szokásoshoz képest is feltűnően nagy sajtóvisszhangot keltett. Akár virtuális viselettörténeti konferenciának is beillő elemzések születtek.³⁰ A hozzászólók nyilvánvalóvá tették, hogy a viseletek története interdiszciplináris módszert kíván, és meghatározó tudósítás az ország mentalitásáról. Vázolták az öltözködés olcsó népszerűsítésében rejlő veszélyeket, és a kötet példáján hangsúlyozták, hogy a témához csak a legnagyobb objektivitással, nyíltsággal és széles körű szakismeretekkel szabad közeledni. A londoni viseletalbum tárgyyszerű képet ad a 17. századi Erdély egész Európában páratlanul színes, bonyolult, feszült, de jól működő társadalmi, vallási, etnikai szerkezetéről.³¹ Kifejezésre jutott, hogy a viseletkötet párbeszéd a múlt és az akkor, az 1990-es évek elején ígéretes jelen között. Bár az egyik végkövetkeztetés kicsit túlzó, de van benne igazság: „a különböző társadalmi típusokat, nemzeteket bemutató képek mintegy a mai szocio- és divat-fotó ötvözeteként foghatók fel”.³² Nagyon is indokolt óhajként hangzott el: „Kívánatos lenne, hogy e viseletkódex idegen nyelveken – s nemcsak angolul, németül, franciául, hanem romá-

28 R. Várkonyi Ágnes: Erdély társadalma és az európai hatalmi egyensúly 1660–1711. Uo. 23–55.

29 Galavics Géza: Erdélyi viseletalbumok a XVII–XVIII. századból. Uo. 57–131.

30 Többek között: Bitskey István: „Czifra az mente, gylcs a rokolya” (Régi erdélyi viseletek). Erdélyi Tükör 3. (1991) 1. sz. 23–25.; Fülemlé Ágnes: Minden erdélyi nemzetnek igaz és hű öltözéke. BUKSZ 4. (1992) 184–189.; Petneki Áron: „Minden erdélyi nemzetnek igaz és hű öltözete”. Egy XVII. századi viseletalbum. Új Művészet 2. (1991) 11. sz. 75–78.; Rózsa György: Háromszáz éves divatbeszámoló. Népszabadság 1990. dec. 21.; Vargha Balázs: Fáraók, papok, vitézek. Élet és Irodalom 1991. aug. 16. 10.

31 Rózsa Gy.: i. m. (30. jz.)

32 P. Szabó Ernő: Erdélyi viseletek könyve. Új Magyarország 1991. máj. 7.

nul – is megjelenjék, s a régióval kapcsolatos dilemmákban élő tanúként bizonyítsa: Erdély kultúrája több nép közös kincse, elválaszthatatlan szellemi öröksége.”³³ Sajnos ez a javaslat azóta sem valósulhatott meg.

Világosan kifejezésre jut, hogy mit veszítettünk Fernand Braudel híres munkájában is. A nagy nemzetközi érdeklődést keltő *Civilisation matérielle, économie et capitalisme* (1979) külön fejezetekben tárgyalta az európai öltözködést és a divatot. Az 1985-ben magyar fordításban is megjelent munka több szempontból is áttekinti a francia, angol, spanyol, lengyel, itáliai, török, dán öltözködést, sőt még a kínai és a japán viseletek változatlanságával is foglalkozik. Részletesen időzik a 16–17. századi divatok átalakulásánál, de Magyarországot hiába keressük a gazdag leírások és szellemesen előadott példák között. Ez annál fájdalmasabb, mert a szerző a viseletek alapján is megállapítja: „Európa egy nagy család.”

Eljátszhatunk a gondolattal, hogy a sok nyelvre átültetett mű olvasói mit gondolhatnak rólunk. Ruhátlanul álltunk évszázadokon át Európa peremén, vagy nem rendelkezünk méltó öltözetekkel, hogy megjelenjünk a világ színpadán? S ami még fájdalmasabb. Nincs mit kételkednünk Braudelnek a rá jellemző „teoretikus bátorsággal” vázolt megállapításában: az öltözködés „mélységében mutat be valamely adott társadalmat, gazdasági életet, civilizációt”.³⁴ Nálunk mindez hiányozna? Korántsem! Csak nem törődünk vele, hogy történetírásunk jelentőségének megfelelően jusson el a nemzetközi fórumokra. Pedig Braudel, aki a magyar történezszekekről megállapította, hogy „tájékozottság, ötlet és tudás dolgában a világ élvonalában vannak”,³⁵ nagy örömét lelte volna az akkor már gazdag magyarországi viselettörténeti anyagban.

Az áttörés több területen is megtörtént. Az öltözködés mint az interdiszciplináris kutatások tárgya jelent meg *A magyar reneszánsz udvari kultúra* (1987) című kötetben. Norbert Elias új szempontú kutatásai kimutatták, hogy a 16. században alapvető követelmény lett az udvari élet önálló ritmusához alkalmazott illendő viselet. Elhangzott, hogy a magyar főúri és nemesi udvarok házassági szokásrendje szerint negyven-hatvan arannyal hímzett férfinget is szétosztottak a jelenlévők között, s a nyugat-európai udvarok díszfelvonulásaiból nem hiányozhattak a magyar ruhás lovasok.³⁶

33 *Bitskey I.*: i. m. (30. jz.).

34 *Fernand Braudel*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Gondolat, Bp., 1985. 313–336. Teoretikus bátorságáról: *Vekerdi László*: Braudel „Töké”-je. *Valóság* 23. (1980) 11. sz. 42–52.

35 *Fernand Braudellel* *Fernand Braudelről*. H. Balázs Éva beszélgetése a világhírű történésszel. *Népszabadság* 1982. aug. 27. 7.

36 *Klaniczay Gábor*: Udvari kultúra és a civilizáció folyamata. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Gondolat, Bp., 1987. 17–51; *Galavics Géza*: A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz képzőművészet. Uo. 228–248.; *Ambros Katalin*: A 16–17. század főúri életmódjának tükröződése két udvari drámában: *Szép magyar comoedia*, *Constantinus és Victoria*. Uo. 313–323.; *Petneki Áron*: Intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a közép-kelet-európai udvarokban. Uo. 281–290.; *Szabó Péter*: Uralkodói temetéseink kérdéséhez. Uo. 324–335.

Szerves részei lettek Magyarország kora újkori textiltörténetének a Kárpát-medence különböző népeinek páratlanul gazdag és változatos viseletei.³⁷ Az öltözködés összetevőinek számtalan részletét tárták fel a szakadatlanul előkerülő újabb források, valamint a szellemi és az anyagi kultúrát egységben szemlélő vizsgálatok. A *Costumbilder aus Siebenbürgen* képei az erdélyi lakosság típusain kívül az erdélyi fejedelmek és a szász királybírák öltözeteiről is áttekintést nyújtottak.³⁸

Milyen kulturális és civilizációs környezet kifejezői a régi magyar viseletek? Választ erre az alapvető kérdésre a speciális szakvizsgálatok adtak. Ezek felölelik az anyagok minőségétől, a nyugati és a keleti világra egyaránt kiterjedő származási helyétől kezdve a technikák, a számlák, a szabásminták, az elkészítők, a viselési alkalmak számbavételén át a gombolásmódok változataiig és a színek szimbolikájáig terjedő kérdéseket egyaránt felfejtő, különleges ismereteket kívánó elemzéseket.³⁹ Összefoglaló, korszerű szintézisüket az Esterházy-kincstár textíliáinak az Iparművészeti Múzeumban rendezett 2011. évi kiállítása, illetve annak katalógusa készítette el.⁴⁰ Nyilvánvaló lett, hogy a régi öltözetekben, akár egy menyasszonyi ládában is, kultúrák randevúztak a Duna-tájon.

37 A hatalmas anyagból: *Pécsiné Ács Sarolta*: Kalocsa népművészete. Városi Tanács, Kalocsa, 1970.; *Fél Edit–Hofer Tamás*: A kalotaszentkirályi kelengye. Néprajzi Értesítő 51. (1969) 15–36.; *Nagy Jenő*: A kalotaszegi magyar népi öltözet. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest, 1957. (Népművészeti Füzetek); *Faragó József–Nagy Jenő–Vámszer Géza*: Kalotaszegi magyar népviselet. 1949–1950. Kriterion, Bukarest, 1977.

38 *F. Dózsa Katalin*: A magyar nemesi viselet mint udvari díszruha. In: Császár és király. Történelmi utazás. Ausztria és Magyarország 1526–1918. Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár Dísztermében 2001. március 8–május 1. Szerk. Fazekas István–Ujváry Gábor. Collegium Hungaricum, Bp.–Wien, 2001. 23–28.; A régi Erdély népeinek képeskönyve. Kézírtatos viseletkódex az Apafiak korából. Szerk. Bencsik Gábor. Magyar Mercurius, Bp., 2009.; *Tompos Lilla*: A budapesti *Costumbilder aus Siebenbürgen* kódex viselettörténeti áttekintése. In: A régi Erdély népeinek képeskönyve i. m. 28–38.

39 *László Emőke*: Hímzőművészet. In: Régiségek könyve. Szerk. Voit Pál. Gondolat, Bp., 1983. 307–327.; *Uő*: Magyar hímzett és selyemkárpitok a 16–17. századból. *Ars Decorativa* 12. (1992) 61–106.; *Uő*: Skófiummal hímzett nyeregtakarók és pisztolytok a 17. századból. *Uo.* 16. (1997) 13–34.; *Pásztor Emese*: „Tafota, melyre az virágokat írták”. *Uo.* 35–54.; *Uő*: Oszmán-török textilmunkák a királyság és az Erdélyi Fejedelemség nemesi udvarházaiban. In: A magyar kézművesipar története. Szerk. Szulovszky János. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, Bp., 2005. 204–208.; *Uő*: Bulyavászson. In: Restaurálási tanulmányok. Timár-Balázs Ágnes Emlékkönyv. Szerk. Éri István. Pulszky Társaság–Magyar Múzeumi Egyesület, Bp., 2004. 121–126.; *Tompos Lilla*: Legenda és valóság. Esterházy László páncélinge. *Ars Decorativa* 14. (1994) 7–26.; *Uő*: Az Esterházyak számadásai és textilszámlái a XVII. századból. *MNM*, Bp., 2000. (Bibliotheca Humanitatis Historica 16.); *Uő*: A vörös ruhaszín szimbolikus jelentése a 17. században. In: Restaurálási tanulmányok i. m. 167–174.; *Uő*: Presence of Spanish Fashion in the Dress Habits of the Hungarian Nobility in the 16th and 17th Centuries. In: *Actes du colloque Vestir a la española*. Madrid, 2010.; *Járó Márta*: Fémfonal variációk és a készítésükhöz használt anyagok egyszerű meghatározása történeti textíliák kezelése előtt. In: Restaurálási tanulmányok i. m. 71–78.

40 *Thesaurus Domus Esterházyanae II. Az Esterházy-kincstár textíliái az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*. Szerk. Pásztor Emese. Iparművészeti Múzeum, Bp., 2010.

A kis jégkorszak, a divatkirály

1955-ben a svéd gazdaságtörténész Gustaf Utterström professzor a kora újkor egyik legnagyobb nemzetközi történészvitáját robbantotta ki. Olyan szaktekintélyekkel szemben, mint Fernand Braudel és Eric Hobsbawm fejtett ki új véleményt a kora újkor évszázadait döntően befolyásoló tényezőről.⁴¹ Eszerint nem a háborúk, nem a pénzmozgás, nem az árak és a bérek alakulása,⁴² s nem is a társadalmi feszültségek, a javak szélsőséges elosztása vagy az uralkodók hatalma határozta meg eredendően a korszak folyamán minden országban gyakran észlelhető közös jelenségeket, hanem a globális klímaváltozás. Nem a spanyol divat diktálta az öltözködés változását, hanem a kis jégkorszak követelménye teremtette meg a spanyolnak nevezett viseletet.

Két évszázadon át, 1550–1740 között az éghajlat különösen hidegre fordult. A lehülés nem szakadatlan folyamatként érvényesült, hanem szakaszosan. Előfordult, hogy a hosszú, kemény telek és a hideg, csapadékos rövid nyarak idejére melegebb évek is következtek. De mint következetes tendencia érvényesült az általános lehülés, a kiugróan zord időjárás. 1985-ben Utterström nyugodtan hunyhatta le a szemét, mert harminc évvel azelőtt kifejtett felismerése általánosan elfogadott, tudományosan bizonyított vélemény lett: a „kis jégkorszak” fogalma bevonult a történetírásba. Véleményét Emmanuel Le Roy Ladurie, Hubert Lamb, Christian Pfister, majd az 1986-ban a berni nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszuson megalakult és gyorsan kibontakozó történeti ökológiai irányzat keretében felvirágzó klímakutatások messzemenően igazolták.⁴³ Tagadni többé nem lehet a makacs tényeket: a nyarak rövidek és csapadékosak lettek, korán jöttek az őszi ködök, gyakran talpig befagytak a folyók, és hónapokra jégpáncél feszült a tavakra. Hatalmas havazások bénították meg az életet, a

41 *Gustaf Utterström*: Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History. Scandinavian Economic History Review 3. (1955) 3–47.; *Fernand Braudel*: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Colin, Paris, 1949.; *Eric Hobsbawm*: The General Crisis of the European Economy in the 17th Century. Past and Present 5. (1954) 33–35.

42 Az idevágó kutatásokat, az ár- és bértörténetről, pénzrontásról zajló heves vitákat részletesen áttekinti *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Akadémiai, Bp., 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 80.) 26., megállapítván: „Az árvek [...] ismétlődnek, gyakran félelmetes káosz és kiüttlanság benyomását keltve az olvasóban.”

43 *Emmanuel Le Roy Ladurie*: Histoire et climat. Annales. Économies, Sociétés, Civilisations 14. (1959) 3–34.; *Hubert Lamb*: Climatic Change within Historical Time as Seen in Circulation Maps and Diagrams. Annals of the New York Academy of Science 95. (1961) 1. sz. 24–27.; *Christian Pfister*: Klimageschichte der Schweiz 1525–1860. I–II. 2. Aufl. Haupt, Bern–Stuttgart, 1985. (Academica Helvetica 6.). A történeti ökológiáról: *R. Várkonyi Ágnes–Kósa László*: A legfiatalabb tudomány. In: Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról. Szerk. R. Várkonyi Ágnes–Kósa László. Orpheusz, Bp., 1993. 7–23. A kis jégkorszakról részletes bibliográfiát közöl: *Rác Lajos*: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2001. A vitákat áttekinti a bírálatokkal együtt: *Wolfgang Behringer*: Kulturgeschichte des Klimas. Von der Eiszeit bis zur globalen Erwärmung. Beck, München, 2007.; *Uő*: A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig. Corvina, Bp., 2010. 115–120.

gleccserek lehúzódtak a völgyekbe, és falvakat, termőterületeket temettek el. Előfordult, hogy megfagyott a bor és a tinta, széthasadtak a fák, a madarak dermedten hullottak a földre. Mára vitathatatlan, hogy a kora újkor évszázadaiban az éghajlatot egyértelműen a lehülés jellemezte.⁴⁴ Az éghajlat társadalmi viselkedést alakító hatását már a pozitívizmus egyik meghatározó irányzatát képviselő Hippolyte Taine hangsúlyozta. Most viszont Fernand Braudel nemcsak hogy elfogadta az általános lehülés elméletét, hanem leszögezte, további kutatásokra van szükség: „Kevés ennyire fontos probléma akad. Az éghajlatváltozásban egy, az embereken kívüli akarat érvényesül, s legmindennapibb magyarázatainkban is helyet követel magának. Maguk a változások pedig ma minden kétségen felül állnak.”⁴⁵

Hogyan válaszolt a társadalom a kis jégkorszak kihívásaira? Félreérthetetlenül és következetesen. Felmérésére széles körű vizsgálatok folynak. Az anyagi kultúra és a szellemi élet legkülönbözőbb területeit átfogó véleményeket Wolfgang Behringer foglalta össze. A klímaváltozás átalakította az élelmézést, megváltoztatta a mindennapi szokásokat, hatása nyomon követhető a művészetekben és az irodalomban. Sőt kimutatták, hogy a nápolyi bankok befektetéseit, ügyfeleik betéteinek hova fordítását is befolyásolta az időjárás. Az öltözködést pedig döntően meghatározta.⁴⁶

Eddig úgy vélték, hogy a középkor végi öltözködést, amelyet Huizinga pazarnak és nevetségesen túlzónak írt le mélyen kivágott ruháival,⁴⁷ a 16. századra a „spanyol divat” váltotta fel. Mégpedig úgy, hogy a sötét, merev öltözetet, a magas kalapot, nyakgallért, a vattával, lószőrrel kitömött, zárt ruházatot a Habsburg világalom, V. Károly császár hatalma, az ellenreformáció szelleme diktálta. Valójában Európa felsőbb társadalmi rétegeinek ruházódását a hidegre fordult időjárás alakította át. Divatot a kis jégkorszak teremtett. Elterjedtek a vastag szövetek. A társadalom gyapjúba öltözött. A kontinens piacait a 17. század közepére elfoglalta az angol posztó. Londonban a parlament nem a válság miatt adott engedélyt a kereskedőtársaságok korlátlan gyapjúposztó-kivitelére, ahogy korábban vélték, hanem azért, hogy kielégítsék az elképesztően megugrott keresletet. Elindult a tágabb és szűkebb értelemben vett alsóneműk diadalútja. Megjelent a kötött gyapjúharisnya. Oroszországból és az Újvilágból az állati bőrök sokaságát szállították folyamatosan Európába, és addig elképzelhetetlen mértékben fellendült a nemesprém-kereskedelem. Kialakul a réteges öltözködés. Követelményből szokás lesz a felül zártabb ruha. Uralkodó színné, divat-

44 *Jean M. Grove: The Little Ice Age. Methuen, London–New York, 1988.*

45 *Fernand Braudel: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. I–III. Akadémiai–Osiris, Bp., 1996. I. 292.*

46 *Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit”. Hrsg. Wolfgang Behringer–Hartmut Lehmann–Christian Pfister. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 2004. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 212.); Behringer, W.: A klíma kultúrtörténete i. m. (43. jz.) 164–191.*

47 *Johan Huizinga: A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században. Magyar Helikon, Bp., 1976. 188.*

színné vált a fekete. Általános lett a magas gallér, a prémbélés, a kesztyű. Elterjedt a kalap: posztóból vagy a különleges minőségűt hódprémnemezéből készítették.⁴⁸ Prágában Hans von Aachen, II. Rudolf császár és magyar király udvari festője uralkodóját és fivéreit fekete ruhában, magas gallérokkal, prémek együttesében is megfestette. S a tizenöt éves magyarországi háború kezdetének allegóriáján a magyar vitézt téli mentében, prémes kucsmában ábrázolta.⁴⁹

A három hatalom alatt élő Magyarországon a 16–17. század folyamán sűrűn megfordultak spanyol katonák és tisztek, diplomaták, haditudósítók és államférfiak. V. Károly császár másfél évszázadon át rendkívül népszerű volt a magyar főurak körében, II. Fülöp és utódai a spanyol trónon pedig döntően befolyásolták a Habsburg magyar királyok bécsi udvari szokásait.⁵⁰ Esterházy Miklós nádor és Pázmány Péter bíboros-érsek diplomáciáját erős spanyol orientáció jellemezte, I. Lipót magyar király és német-római császár családtagjaitól is megkívánta a spanyol viseletet.⁵¹

Spanyol jelzővel minősített ruhadarabok gyakran előfordulnak a főúri és a nemesi leltárakban: „egy spanyol köntös, fekete atlaczból csinált”, „feketés virágos bársony spanyol köntös”. Az erdélyi magyar nemesasszonyok a 16–17. században részben „az aktuális spanyol divatot viselték”, Bethlen Péter pedig peregrinációra indulva „több rend spanyol divatú zekét is vett”.⁵² Spanyol divatban örökítette meg az ismeretlen festő Esterházy Miklós nádor anyósát, Császár Orsolyát: magas kalapban, dupla nyakgallérral, vállán hermelinprémes kis fekete subával.⁵³ Batthyány Ádám naplójában feljegyezte a bécsi udvari farsang forgatagában a „spaniol forma” jelmezt.⁵⁴ Bercsényi Miklós ruhatárában is előfordul a spanyol ruha, a spanyol nadrág. A bécsi Burgban az udvari arisztokrácia a

48 Clarkson, L. A.: Proto-Industrialization i. m. (23. jz.); G. D. Ramsay: The English Woollen Industry, 1500–1750. Macmillan, London, 1982. 2. A hódprémnemez kalapról: Timothy Brook: Vermeer kalapja. A tizenhetedik század és a globalizáció hajnala. Európa, Bp., 2009. (Európa Tudományos Diákkönyvtár) 62–63.

49 Hans von Aachen (1552–1615), Court Artist in Europe. Ed. Thomas Fusenig–Alice Taatgen–Heinrich Becker. Deutscher Kunstverlag, Berlin–München, 2010. 130–133., 148., 186–188., 238.

50 R. Várkonyi Ágnes: V. Károly Magyarországon. In: *Uő: Europica varietas – Hungarica varietas*. Tanulmányok. Akadémiai, Bp., 1994. 9 skk.; Korpás Zoltán: V. Károly és Magyarország 1526–1538. Századvég, Bp., 2008.

51 István Hiller: Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1992. (Esterházy-Studien).

52 Radvánszky B.: i. m. (16. jz.) II. 106. Thurzó Zsuzsanna és Wesselényi Istvánné hozománya 1603, 1609; Tompos L.: A budapesti Costumebilder i. m. (38. jz.) 33.; *Uő: Az Esterházy-kincstár öltözékei*. In: *Az Esterházy-kincstár textíliái* i. m. (40. jz.) 15., 25.

53 http://www.esterhazy.at/hu/burg-forchtenstein/Ursulacaszarde_Lanzser.htm (Utolsó letöltés: 2011. jan. 14.)

54 „Vitéz-e avagy ájtatos?” I. Batthyány Ádám saját kezű bűnlajstroma és „néhány fontos kicsiség”. Közread. Szilasi László. JATE, Szeged, 1989. (Peregrinatio Hungarorum 3.) 5. Idézi Várkonyi Gábor: Arisztokrata társasági élet a kora újkori Magyarországon. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Balassi, Bp., 2005. 133.

mindennapokban akarva-akaratlanul az uralkodó és családja spanyol öltözetét követte, de mégsem állítható, hogy a feltűnően sok spanyol jelzővel ellátott ruhadarab a magyar politikai elit ruhatarában csupán a méltó udvarbeli megjelenéshez kapcsolódna. A ruhatar összetételével a klímához alkalmazkodott, mint mindenütt Európában.

A Kárpát-medencében is hosszan tartott a tél, hónapokra beálltak a folyók, és gyakran csak áprilisban engedett a fagy. Gyakran a nyarak sem emlékeztettek a régiekre. 1684. Nagyboldogasszony napján, vagyis augusztus 15-én havazott.⁵⁵

Már Bornemisza Péter észrevette, hogy nagyobb a keletje a nyestsubának és a bársonybundának, mint korábban, bár ő még ezt is csupán a divat jelenségei közé sorolta: „Régen egy vármegyében két nyest subát hallottam, míg békességben és bőségben volt Magyarország, most nem nemes az, akinek nincs nyest subája és feleségének bársony kusucskája [bundája].”⁵⁶ A különböző családi inventáriumokban szembetűnően sok a prémekekkel bélelt hálóköntös, mente és suba. Gróf Esterházy Istvánt hiúszzőrmével, Esterházy Miklós nádorispánt nagy, fekete prémmel bélelt mentében festették meg.⁵⁷ Az ifjú Thurzó Imre ruhatarából: nyusztal bélelt, hiúzmállal bélelt, nyesttel bélelt, tengeri macskával bélelt és fekete bársony, nyesttel bélelt öreg vagyis nagy mentéket jegyeztek fel.⁵⁸ Mások pompára nyusztal, rókatorokkal, hiúzzal bélelt fekete bársony hosszú mentét viseltek. Thököly ünnepi viseletre rókával bélelt angliai posztómentét csináltatott. „Az bundát ím, most hozák el, elküldtem” – írta Barkóczy Krisztina 1710 szeptemberében férjének, Károlyi Sándornak.⁵⁹

A hosszú, hideg éjszakák emlékét őrzik a „hálófőkötők” és „hálósüvegek”, a prémes „hálósubák”, „hálóköntösök” és a prémekekkel bélelt paplanok. Thurzó György nádor és felesége, Czobor Erzsébet „nyesttel bélelt atlaszpaplanokkal takaróztak”.⁶⁰ II. Apafi Mihály fejedelemnek „aranyfonal gombos, nyestes háló mentéje” is volt. A Buda ostromára 1684 nyarán csapataival felvonuló Esterházy Pál nádor leltára szerint „téli háló subát”, „téli bélelt süveget” és a különben nagyon gyakori réz ágymelegítőt vitt magával. Gróf Berceányi Miklós házi holmija között sokféle prémet, meleg köntösöket, paplanokat és dunyhát is összeírtak.⁶¹

55 Rác Lajos: Környezeti változások a koraújkor Magyarországon. In: Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei a történeti és természettudományi források tükrében. Szerk. Kázmér Miklós. Hantken, Bp., 2009. 157–165.; R. Várkonyi Ágnes: Buda visszavívása 1686. Móra, Bp., 1984. 155.

56 Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. In: *Uő*: Válogatott írások. Összeáll., jegyz. Nemeskürty István. Magvető, Bp., 1955. (Magyar Könyvtár) 250.

57 Esterházy Privatstiftung (Eisenstadt) No. B 343.; Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok ltsz. 36.; Tompos L.: Az Esterházy-kincstár öltözékei i. m. (52. jz.) 19., 22., 26.

58 Radvánszky B.: i. m. (16. jz.) II. 228 A „tengeri macska” beazonosítása bizonytalan, talán a foka „tengeri borjú” nevének helyi változata.

59 Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. 1698–1711. Közreadják: Fogarassy Zoltán–Kovács Ágnes. DE TI, Debrecen, 2011. 340.

60 Lengyel Tünde: Thurzó György nádor bicsei udvara. In: *Idővel paloták...* i. m. (54. jz.) 133.

61 Rác L.: Környezeti változások i. m. (55. jz.) 157–165.; R. Várkonyi Á.: Buda visszavívása i. m. (55. jz.) 155.; Radvánszky B.: i. m. (16. jz.) I. 39.

Hogyan nézhettek ki a prémmel bélelt subák? Ha a főúri festmények nem tájékoztathatnak pontosan, lapozzuk fel a londoni viseletkódexben a magyar nemes, a barcasági protestáns lelkész, a magyar református tiszteletes, a református magyar diák, a brassói polgármester képeit. A *Costumbilder aus Siebenbürgen* a fejedelmeket és a szász királybírákat csaknem kivétel nélkül nehéz, drága prémekkel bélelt palástokban ábrázolja.⁶² Több mint elgondolkodtató, hogy Elias Wideman híres portrégyűjteményének az 1651-ben kiadott III. kötetében a száz magyar államférfi, főméltóság és katona igen nagy számban prémes mentében, hermelinpalástban és prémsüvegben jelent meg.⁶³

Női hozományjegyzékekből találokra kiragadva a nagy tömegű téli holmi közül: „egy veres bársony kis suba nyusztal bélelt”; „fekete kamuka palást elei nyesttel a többi fekete nyúlprémmel bélelt”. Thurzó Borbála hét darab nyesttel bélelt subát vitt a házasságba. Thököly Éva hozományában öt süveg, egy kalapos süveg, hét nyusztal bélelt suba, hét pár kesztyű található. A hermelinnel bélelt kis subában megfestett Császár Orsolya téli kesztyűt tart a kezében, miként néhány évtized múltán Kemény Simon felesége, az ünnepi öltözetben megörökített gyerekasszony, báró Wesselényi Borbála is.⁶⁴

Felmerült, hogy a téli kesztyű csupán státusszimbólum, miként az óra és a virginál. Kevésbé valószínű, hiszen a kesztyűsöket a szebeni, segesvári, szászsebesi és szászvárosi céhek 1376. évi szabályzatában már nyilvántartják, a szatmári szabócéhben az új mester felvétele alkalmával a két főcéhmesternek „egy-egy bokor szemes kesztyűt tartozik adni” (1525),⁶⁵ s a 17. században már bőségesen előfordul a gyapjú- és báránybőr kesztyű. Zrínyi Ilona gazdag ruhatárából sem hiányzott két prémmel bélelt fekete palást: „fekete veres petyméttel bélelt palást”, „egy fekete palást 7 sorban ezüst csipkével prémezett és petyméttel”.⁶⁶ Prémezésben a szűcsöket szigorú követelmények szorították minőségi munkára. A besztercei szűcscéh szabályzata már 1500 körül előírta, hogy aki mester akar lenni, annak három darabot kell elkészítenie: „először egy asszonyi prémet, amit szépen díszítve szoktak hordani, másodsor egy »négyrészt«, amit fiatal lányok szoktak viselni, harmadszor pedig szabjon ki egy díszes férfiszőrmét, melynek a melle egy darabból legyen”.⁶⁷ Jellemző a prémbélés értékére Széchy Kata 1633-ban papírra vetett végrendelete. Huszonhét évi házasság után azt hánytorgatta fel férjének, Prépostváry Zsigmondnak, hogy az ő első házastársának prémekkel bélelt mentéit felvitte Prágába, szőrmebéléseit kivágatta és jó pénzért eladta.⁶⁸

62 *Tompos L.*: A budapesti *Costumbilder* i. m. (38. jz.).

63 *Elias Wideman*: *Icones Illustrium Heroum Hungariae*. Wien, 1652. Szerk. W. Salgó Ágnes. Helikon-OSZK, Bp., 2004. (Magyar Helikon) (Reprint kiadás).

64 Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. Kiállítási katalógus. Szerk. Buzási Enikő. MNG, Bp., 1988. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványa 1988/2.) 118.

65 A céhes élet Erdélyben. Vál. Kovách Géza–Binder Pál. Kriterion, Bukarest, 1981. 81.; *V. Ember Mária*: A kesztyű készítése és viselete Magyarországon. *Folia Historica* 2. (1973) 7–22.

66 *Radvánszky B.*: i. m. (16. jz.) II. 385.

67 A céhes élet Erdélyben i. m. (65. jz.) 67.

68 Magyar Országos Levéltár (Budapest; = MOL) P 1961 A bethleni Bethlen család levéltára, Vegyes iratok 9. cs. 23. f. 1633. július 27. Idézi: *Horn Ildikó*: Nemes asszonyok végrendekezési szoká-

Viszonylag gyakori a fekete szín, a fekete köntös, suba, szoknya. Feltehetően Dersffy Orsolya ruhatárából való az a fekete bársonyszoknya, amelyet ezüst és aranyozott skófiummal díszítettek. Balassa Ilona két fekete szoknyát, egy fekete virágos bársony spanyol köntöst, fekete kamuka, hosszú, nyesttel bélelt subát, két fekete virágos bársony „nemezt” kapott hozományba. Az öltözet rétegeiségére utalnak az alsó hosszú és a felső rövidebb szoknyák, továbbá az ingek. Egyszerre tanúsítják a réteges és a kulturált öltözködést a sok vászon- és patyolating, valamint a férfi inventáriumokban többek között az alsóneműk, a „tisza”, vagyis a testi fehérneműk. A higiéniai viszonyokra utal gróf Illésházy Katalin, a későbbi gróf Batthyány Pálné inventáriumában a minden bizonnyal otthoni fürdésnél használt „fürdő ruha”, Csáky Krisztina holmija között a fürdőing.⁶⁹

Luxus vagy reprezentáció

Nehéz mindennapi viseletként elképzelni Károlyi Kata, Bánffy Istvánné fekete bársony téli süvegét. Az 1595-ben keltezett hozományjegyzék szerint a belül petymegmállal bélelt, kívül nyusztal fedett süvegen elől három ember képét ábrázoló függő, egy „öreg”, vagyis nagy zafír, négyfelől négy rubint kő, alattuk három nagy gyöngyszem díszítette. Körben 16 nagy boglár, abból 8 zománcos, a többi zománc nélküli gyöngyös, továbbá 25 apró arany zománcos boglár emelte a süveg fényét.⁷⁰ Drágakövekkel, gyöngyökkel ékesített fekete süvegek, főkötők bőven találhatóak a női ruhajegyzékekben. A szerényebb köznemeseknél is. Falussy Krisztina tíz díszes főkötőt vitt a házasságba, közöttük: „egy öregh gyöngyös fejkötő azon négy rubintos boglyar”.⁷¹ A férfiviseleteken is sok az ékszer. Gyöngyökkel díszített, drágaköves gombos menték, aranyos forgók sokaságáról olvashatunk az inventáriumokban. Vég nélkül idézhetnénk az ékkövekkel, gyöngyökkel, boglárokkal ékesített drága anyagokból, ezüst- vagy aranszálakkal átszőtt kelmékből készült ruhadarabokat. Értékük magas. A gróf Kollonits Lipótnak átadott Rákóczi-javak 1688-ban felvett jegyzékében egy „fekete bársony gyöngyökkel és rubintos boglárokkal rakott palást” árát 2000 forintban állapították meg.⁷²

Egyre hevesebben ostromozták a fényűzést és a pompát. Bíralat, tiltás, gúny és dörgedelem kórusban hangzik végig a kora újkor hosszú századain. Bornemi-

sai az Erdélyi Fejedelemségben. In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. CD-ROM. Szerk. Erdélyi Gabriella–Tusor Péter. MTA TTI, Bp., 2007. 337–338.
69 Az Esterházy-kincstár textíliái i. m. (40. jz.) 133.; *Radvánszky B.*: i. m. (16. jz.) I. 338., II. 138–139.; Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. S. a. r., jegyz., előszó: Koltay András. Osiris, Bp., 2001. (Millenniumi magyar történelem. Források) 88.

70 *Radvánszky B.*: i. m. (16. jz.) I. 107., 249., II. 87.

71 *Gecsényi Lajos*: Egy köznemesi család a 17. században (A Falussyak). In: *Uő*: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 2008. 321.

72 *Radvánszky B.*: i. m. (16. jz.) II. 384.

sza Péter, az író egyenesen az ország romlásával hozta összefüggésbe a magyar nemesasszonyok hívságos öltözködését.⁷³ A tizenöt éves háború idején Magyarai István, Nádasdy Ferenc evangélikus udvari lelkésze pedig egyenesen Magyarországon pusztulásának egyik okát látta a társadalom egészét jellemző hívságos viseletben: „Az polgári rend az nemes öltözetre, az nemesség az urakéra, az urak az fejedelmekére űznek annyira, hogy majd alig tehess immár választást közöttük.” Szükségét érezte, hogy teoretikusan is megfogalmazza, miért viselünk ruhát. Megengedi, hogy a meztelenség elfedése, a hideg és a meleg elleni védelem céljai után „a testnek ékességét” is szolgálja a viselet, de „nem kényességre, bujaságra és cifraságra” való. A katolikus egyházi rendet sem kíméli: „senki nem tudja mondani, hogy Szent Péter gyöngyös vagy selyem-, bársonyruhában járt volna.”⁷⁴ Zrínyi Miklós horvát bán együtt ostorozta a főúri udvarokat és a fényűzést majmoló ifjúságot. Bírálataát *Az Török Áfium ellen való orvosság* című röpiratából sokat idézték: Mit tanulnak fiaink, ha elszegődnek egy magyar úr udvarába: „pompáskodni, egy mentét arannyal meg prémezni, egy kantárt pillangókkal felczifrázni, egy forgóval, egy varrott lódinggal pípeskedni [...]”⁷⁵

Statútumok tömege bizonyítja, hogy a városi lakosság sem különb. Polgárok a nemeseket, kézművesek a tehetős kereskedőket utánozták, és Lőcsén a szolgáltatók „annyira pöffeszkednek, hogy semmi különbség nincs köztük és egy becsületes polgár gyermeke között”. Hiába hoznak olyan drákói rendelkezést azonban, hogy aki az első figyelmeztetésre nem engedelmeskedik, arról a hóhér tépi le a nyílt utcán az illetlenül pompás ruhát. Hatástalan a soproni tanács 1654-ben kiadott rendelete is: „a ruházkodás terén megnyilvánuló szenvedélyes nagyozolás ne gyökeresdjék meg”. Kassa város statútuma szerint a fényűző drága ruházat „legfőképpen az asszonyemberek között annyira eláradott, hogy alig ösmerködhetik már meg, ki az asszony, ki a szolgáltató”. Szombathely a különben háborús terhekkel sújtott 1708. évben rendeli el, hogy aki nem nemes, hanem polgár, annak se felesége, se gyermeke, se cselédje „ne viseljen városi renden kívül való ruházatot, nevezet szerint selyem ruhát, aranyos ezüstös zsinórt, csipkét, prémet [...] nyári kesztyűt, piros pantoflit, rókamál bélést”.⁷⁶

A jelenség általános egész Európában. Az uralkodói udvarokban elterjedtek az arannyal, ezüsttel átszőtt kelmékből készült, ékszerekkel ékesített díszruhák és a különleges hajviseletek. Aki fogalmat kíván alkotni Versailles fényűzéséről, ahol „egy ékköves, aranyhímzéses esküvői ruha többre került, mint egy kisebb birtok”, az üsse fel Racine műveit vagy Saint-Simon emlékiratait.⁷⁷ Akit

73 *Bornemisza P.*: i. m. (56. jz.) 250.

74 *Magyarai István*: Az országokban való sok romlásoknak okairól. S. a. r. Katona Tamás. Magyar Helikon, Bp., 1979. (Bibliotheca Historica) 49., 83–84.

75 *Zrínyi Miklós*: Az Török Áfium ellen való orvosság. In: Zrínyi Miklós prózai munkái. S. a. r., jegyz. Kulcsár Péter. Akadémiai, Bp., 2004. (Zrínyi Miklós Összes Művei) 211.

76 Valamennyit idézi *Zimányi Vera*: Néhány szempont az életszínvonal vizsgálatához a 17. századi Magyarországon. In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. MTA TTI, Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9.) 14–17.

77 Saint-Simon herceg emlékiratai. Vál., ford., utószó, jegyz. Réz Pál. Európa, Bp., 1975.

pedig a nők leküzdhetetlen ruhaigényei érdekelnek, az olvasson bele Samuel Pepys naplójába. Leírja Pepys, hogy a nagy londoni pestis idején, amikor az egyik kalapos a járvány áldozata lett, üzletét azonnal megrohanták az asszonyok, rávetették magukat a kalapokra, tolongtak a tükör előtt, és feledve minden tilalmat, vitték a fertőzött zsákmányt.⁷⁸

Szamosközy István sem az egyetlen historikus, aki leírva Mihály vajda bevonulását Gyulafehérvárra, bírálta az erőhatalom túlóltözöttségét. „Aranyszálakkal átszőtt, fehér selyempalástba és ugyanilyen anyagból készített ruhába volt öltözve. Palástjának szegélyén elől, széles csíkban, több sorban hímzett arany sólymok – családi címerének madarai –, amelyek mintha csőrükkel csipkedték volna egymást. Övén arannyal bevont és piros ékkövekkel kirakott kard függött. Magyar süveggel fedett fejét a beleári daru fekete bóbitájából készült, gazdag tollbokréta ékesítette. Bokáig vörössárga kordovánbőrből, úgynevezett karmazsinból készült saru fedte a lábát, lába szárát egészen térdig borító sarukötője – ugyancsak sárga selyemből – sorban rávarrott gyöngyöktől csillogott. Ilyen büszke, még ünnepi játékhoz vagy menyegzőhöz is túl díszes öltözetben lépdelt méltóságteljesen, ezzel a pompával adta meg mintegy a végtisztességet a sírjába temetett Erdélynek.”⁷⁹

Újabbán a történetírók a fényűzés, túlóltözés jelenségét általánosan a „luxus” fogalmával fejezik ki, és a textíliák olcsóságával, a divat öntörvényével s az emberek örök tetszeni vágyásával magyarázzák. Összességében azonban mélyrehatóbb elemzésre van szükség, megkülönböztetve az ünnepi és hétköznapi viselést, s még a hadseregnél is a társadalmi helyzet, beosztás, rang szerinti eltéréseket. Magyarországon az aranyszálakkal átszőtt kelmékre, drágaköves gombos mentékre még az sem kielégítő magyarázat, hogy a korszakot – szemben azzal a felfogással, mely azt a „magyar romlás századának” minősíti – az állandósult háborúk ellenére viszonylagos jómód jellemezte.⁸⁰ Ellentétben a „kuruc” vitézek mentéjén a napot visszatükröző gránát- és aranyos gombok luxusával, melyről Thaly Kálmán írt, a valóság az, hogy az egyenruhákra szaru- és ólomgombokat varrtak, és mivel ez utóbbiakat Lengyelországból drága pénzen kellett vásárolni, üveggombokkal kísérleteztek.⁸¹ A kereskedelem nyugatról, délről a kor minden fajtájú, minőségű textilféleségét behozta az országba, és „török portéka” gyűjtőnév alatt Kelet minden drága és olcsó kelméje kínáltatta magát a városok piacain. Jellemző, hogy 1706 nyarán a nagyszombati béketárgyalásokon a Habsburg uralkodó és a magyar konföderáció között közvetítő holland diplomaták feleségei posztót, bársonyt és prémet hoztak magukkal eladásra. Löczner János bécsi

78 Samuel Pepys naplója. Vál. Szobotka Tibor. Gondolat, Bp., 1961. (Aurora 19.).

79 Szamosközy István: Erdély története (1598–1599, 1563). Vál., bev., jegyz. Sinkovics István. 2. kiad. Magyar Helikon, Bp., 1977. (Bibliotheca Historica) 259.

80 Zimányi V.: Néhány szempont i. m. (76. jz.) 16–17.

81 Bánkúti Imre: Lónyay Ferenc fegyveresítési és ruházati főhadbiztos válogatott iratai. Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, Vaja, 1980. (Folia Rákócziána 4.) 52. Lónyay Ferenc levele Rákóczinak, Dobsza, 1706. december 22. A levél Thaly másolatában is megvan: Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), Kézirattár Fol. Hung. 1389. Fasc. 5. fol. 140.

kereskedőtől a válságos 1709 nyarán Rákóczi állama posztót vásárol, Károlyi Sándor feleségét pedig 1710 őszén is a finomabb textíliák beszerzése foglalkoztatta.⁸²

Pedig a viseletkódexek nem a luxust tükrözik. A különböző státusúak, foglalkozásúak öltözete a képeken egyértelműen helyzetüknek megfelelő. Egyedül a szász királybírák, tanácsosok hordanak a képek szerint a magyar nemesekéhez hasonló viseletet. A ruházatkodásnak a Hajnal István által hangsúlyozott hazai civilizációs alapjairól ugyan nincs átfogó feldolgozás, de számos részletet ismerünk. Az arany- és ezüstszállal átszótt szövetek és nemesfém fonalak, skófiumok, a finom ötvösmunkák, amint az újabb természettudományos vizsgálatokból kiderült, francia, itáliai, német manufaktúrák termékei voltak, bécsi és török kereskedők forgalmazták őket.⁸³ Az alsó rendek növekvő ruházatkodási igényeire vall, hogy I. Rákóczi György fejedelem kedvezményekkel ellátva morva posztócsinálót telepített Puchóra, hogy Apafi Mihály fejedelemsége idején növekedett az olcsó abaposztó behozatala, továbbá a textíliákat termelő paraszti ipar, a katonaságot ellátó manufaktúrakezdeményezések, miközben a szabók a vásárokat ruházati készárukkal látták el.⁸⁴ A városok pedig tiltották ugyan a luxust, mégis örültek a külföldről beáramló textíliáknak, mert amint Kassa kereskedőcéhe az 1632. évi szabályzatában rögzítette: „a városnak javára van”.⁸⁵

Hasonlóan a valóság kettős arculata tűnik élénk, ha a fényűzést tiltó uralkodói rendeleteket vesszük számba. A 16. század óta a központi hatalom a különböző, ruházatkodást szabályozó rendeletekkel (Kleiderordnungen) kezdetben valószínűleg a társadalmi rend stabilitását szolgálta, bár az udvar küszöbén a luxus tilalma már akkor is érvényét veszítette. A harmincéves háború után, főleg a század végére Európa-szerte érvényesül a francia divat, a francia selymek elárasztják a bécsi piacokat is. Az 1659-ben kiadott, majd a következő úgynevezett luxuspatensek, különösen I. Lipót császár 1671. szeptember 28-i keltezéssel kiadott rendelete (Luxuspatent), amelyet az 1686. évi követett, a birodalom egész területén megsabták, hogy a különböző társadalmi rendbe tartozók milyen ruhát viselhetnek. Szigorúan tiltották a francia, holland, itáliai selymek, csipkék,

82 Összefoglalóan, részletezve a sokféle textilfeleség helyi piacait és elsőként vetve össze a beáramló anyagokat Radvánszky inventáriumaival: *Gecsényi Lajos*: „Török áruk” és „görög kereskedők” a 16–17. századi királyi Magyarországon. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter–Rihmer Zoltán–Thoroczkay Gábor. ELTE BTK, Bp., 1998. 185–203.; Székési gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. I–IV. Közli Thaly Kálmán. MTA, Bp., 1875–1879. (Archivum Rákócziánium 4–7.) I. 727–728. Bercsényi Miklós levele Rákócziinak, 1705. november 3.; Bercsényi leveleskönyvei és iratai i. m. (7. jz.) 50.

83 *Járó Márta*: Fémfonalak az Esterházy-gyűjtemény textíliáin. In: Az Esterházy-kincstár textíliái i. m. (40. jz.) 56–65.

84 Irodalomjegyzékkel: *Pach Zsigmond Pál*: „Platea chapo ucza vocata”. A hazai posztóipar 16. századi történetéből. Századok 132. (1998) 793–827.; Morva posztócsinálók letelepítése Puchón. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 4. (1897) 536–538.; *Bánkúti Imre*: A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái. 1703–1711. Akadémiai, Bp., 1991. 162. skk.

85 *Gecsényi L.*: „Török áruk” és „görög kereskedők” i. m. (82. jz.) 191.

arannyal és ezüsttel átszőtt kelmék, bordűrök, drága angol szövetek behozatalát. Ezekben már kifejezetten a Hof-Commerz-Collegium hatása, a birodalom merkantilista gazdaságpolitikája érvényesült, amellyel saját selyem- és posztómanufaktúráit védte, illetve monopóliumainak adott előnyt. Kevés eredménnyel. Az udvari ceremóniák megkövetelték a fényes, pompás megjelenést, Bécs élénk textiltiaca pedig Magyarországot is ellátta.⁸⁶

A magyar főrendek s a tehetős nemesek viselete természetesen a történeti körülményeknek megfelelően változott, s részben az európai normák, részben pedig a hazai sajátosságok határozták meg. Hollandiában már több mint egy évszázada működik ekkor az állambank. Magyarországon bank nem létezik. A Habsburg Birodalom csak 1706-ban tudott az 1703. évi kudarc után működőképes bankot létrehozni. A Kárpát-medencében teaurálni, megtakarítani földbirtokban, ingóságokban, főleg pedig nemesfémekben, ékszerekben lehetett. Az ékszer nemcsak értékálló és gyorsan mobilizálható, hanem történetesen, rabságba esve életmentő lehet a gyűrű, az aranyforgó, a drágaköves gomb is. Az ékszer, a nemesfém stabil valuta. Ha készpénz nincs elegendő, ékszerrel birtokot is vásárolhatnak. Vay Ádám udvari főkapitány és felesége, Zay Anna a lengyelországi emigrációban az asszony szoknyájának aranszálaiból élt: „Arra az extremitásra jutottam, nem aranyom, nem tallérom, egy dukátom, egy susztákom sincs. Két aranyos matéria szoknyája van a feleségemnek, nem adhattya el, ezennel kiégeti, azzal élnek, míg élhetnek gyermekivel.”⁸⁷

A ruhatár összetételét az alkalmak követelményei alakították ki. Voltak a mindennapokra egyszerű „házi öltözetek” és családi, egyházi alkalmakra ünnepi ruhák. A díszruhák különleges országos, udvari eseményekre és az élet nagy fordulataira készültek. Országgyűlés, királykoronázás, császárválasztás, hadiszemle, béketárgyalás, udvari ünnep, főispáni beiktatás s még a vármegyeegyházak is a főúri, a nemesi társadalom hivatalos megjelenésének színterei. Kiemelkedő események a városok és küldötteik számára is. Szokásrend, elvárás, sőt szülői vagy feletesi utasítás egyaránt megkívánja a rangnak, az alkalomnak megfelelő öltözetet.

A ruha összetett reprezentáció. Ősidők óta többlettartalmakat hordoz öltözetével az egyén, ahogy a közösség előtt megjelenik. A ruházat követelményei korszakról korszakra változtak, de viselőik mindig is kifejezték velük az egyéniségüket és a közösséget, ahová tartoztak, amelyet képviseltek. Tekintély, hivatal, gazdagság, a család neve, az alkalom, az országos méltóság, a hatalom egyaránt

86 *Thomas Winkelbauer*: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. I–II. Ueberreuter, Wien, 2003. (Österreichische Geschichte 1522–1699) I. 460–463. Jellemző Kahlacz János kereskedő számlája és elszámolása Radvánszky Eufrozszina textil- és rövidáru-vásárlásáról. MOL E 148 Magyar Kamara Archivuma, Neo-regestrata acta Fasc. 82. No 3. Rákóczi László többször vásárolt vagy vásároltatott Bécsben. Rákóczi László naplója. A Naplót feltárta, közléteszi és a jegyzeteket írta Horn Ildikó. Magvető, Bp., 1990. (Magyar Hírmondó) passim.

87 Vay Ádám II. Rákóczi Ferencnek. Gdansk, 1713. Közli *Esze Tamás*: Vay Ádám (1657–1719). In: A Vay Ádám emlékünnepe tudományos ülészaka. 1969. május 24–25. Szerk. Molnár Mátyás. Vaja, 1969. 30.

megkövetelte, hogy azt az öltözékekkel is kifejezzék. Báthory István lengyel király, követve Erasmus javaslatát, uralkodásának kezdetén egyszerűen öltözött, s erre akarta rábírní a fényűző megjelenéssel tündöklő udvari nemeseit is. Végül győzött a reprezentáció követelménye: az uralkodó megjelenésével is nyilvánítsa ki az országa fogalmába foglalt értékeket, annak régiségét, nagyságát, erejét, eszményeit.⁸⁸

A főúri ifjak kitaposott utakon indulhattak, hogy magas tisztségekbe, főméltósági státusokba jussanak. Megvolt annak is a tapasztalatokkal kialakított módja, hogy a köznemesi származékok felemelkedjenek az előkelő famíliák közé. Tehetség, jó házasság, vállalkozói érzék, katolikus vallás mind hozzájárult a társadalmi mobilitásban kifejeződő előmenetelhez, de a jólöltözöttség eleve elengedhetetlen volt. Tisztában lehetett ezzel Szirmay András, aki az odera-frankfurti egyetemen huszonnégy évesen hadmérnöki képzést nyert. Ötszáz forintnyi készpénzörökségének közel egyharmadát ruhára és fegyverre költötte: ezüstgombos, karmazsin színű dolmányt, zsinórozott posztónadrágot, drága süveget és selyemövet csináltatott.⁸⁹

A királyi Magyarországon érvényesülési lehetőséget leginkább a bécsi Burg, az uralkodó környezete vagy az új székváros, Pozsony intézményei, illetve valamely országos főúri udvar, Erdélyben a fejedelmi udvar biztosíthatott.⁹⁰ Akár az uralkodók hatalmi központjaként szerveződtek, akár az egyházi és világi főméltóságok rangját fejezték ki, akár az erdélyi fejedelem körül jöttek létre az udvarok, eleve megkövetelték a reprezentatív megjelenést.

„Járjunk jól öltözöttek, társadalmi helyzetünknek és korunknak megfelelően” – intette az élete tavaszán induló ifjút Giovanni della Casa a 16. század közepén. Minden udvarban elviselhetetlenül fényűző az öltözködés és az állandó versengés, írta ugyanakkor Ludovico Domenichi, s egy évszázadon át az udvart dicsérő és bíráló írások visszatérő témája a növekvő pompa, a felfokozott fényűzés s az udvari arisztokrácia öltözködése.⁹¹ A két vélemény évszázados érvényű lett, úgy, hogy lényegében pozitív vagy negatív értelemben a hatalomról volt szó.

A bécsi udvarban a viselet követelményét a Habsburg Birodalom nagyszabású udvari kultúrája szabta meg. Fényben és pompában más udvarokra is jellemző

88 *Horn Ildikó*: Báthory István uralkodói portréja. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. L'Harmattan–Transsylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Bp., 2008. 375.

89 *R. Várkonyi Ágnes*: Gazdaság, műveltség, mentalitás a XVII–XVIII. század fordulójának köznemesi rétegeiben és a hosszú távú társadalomtörténeti fejlődés kérdései. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 7. (1981) 18–19.

90 *Pálffy Géza*: Mi maradt az önálló magyar királyi udvarból Mohács után? In: *Idővel paloták...* i. m. (54. jz.) 45–59.; *S. Lauter Éva*: Pozsony városa új szerepben. Uo. 144–171.; *Szabó Péter*: A kihelyezett udvarok az Erdélyi Fejedelemség hatalmi harcaiban. Uo. 314–330.; *Sunkó Attila*: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században. *Levéltári Közlemények* 69. (1998) 99–113.

91 *Giovanni della Casa*: *Galateo overo de Costumi* (Galateo, avagy az illemeről). Venezia, 1558. In: *Az udvari élet művészete Itáliában. Szöveggyűjtemény*. Szerk. Vigh Éva. Balassi, Bp., 2004. 171–172.; *Ludovico Domenichi*: *Dialogo della Corte* (Párbeszéd az udvarról). Venezia, 1557. Uo. 148–150.; *Norbert Elias*: *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1983. (Suhrkamp-Taschenbuch 423.).

módon a féktelenség, az uralkodó abszolút hatalmának kifejezésében határokat nem ismerő nagyvonalúság és a tervekben és elszámolásokban kifejeződő pénzügyi fegyelem jellemezte. Rendtartása a dinasztia évszázados gyakorlatában kristályosodott ki (Zeremonienprotocoll, Protocollum aulicum in ceremonialibus). Reprezentációban két nagyhatalommal versenyzett. Párizs mintával, Isztambul keleti pompája legyőzendő kihívással szolgált. Az udvari arisztokrácia, miként egész életvitelében, öltözködésével is a legnagyobb fényűzést fejtette ki. A diplomatáknak ruhatáruk összeállítására meghatározott összeget utalt a kincstár, hogy uralkodójuk hatalmát méltó módon jelenítsék meg az idegen udvarban.⁹² Az udvari élet fényűzése az ünnepélyek, követfogadások, operák, színházak, esküvők és vadászatok velejárója volt. A politikai és a katonai elit, s a feleségek, az udvarhölgyek Versailles-ra figyeltek vagy az itáliai városállamok fejedelmi udvarait próbálták követni. Mindez az udvarban megforduló vagy szolgáló magyarokat sem hagyta érintetlenül.⁹³

A Hofburg termeiben forgó magyar főúri rend ifjú és idősebb tagjainak öltözködése politikai befektetésnek is felfogható. Több követelménynek is eleget kellett tenniük. Megjelenésükkel mint a királyság régi címeinek viselői és főméltóságai, tisztségviselői országukat európai színvonalon kellett hogy képviseljék. Birodalmi gyűléseken, udvari ünnepségeken is elvárták az uralkodók, hogy a Magyar Királyság színeiben emeljék méltóságuk fényét. Annál is inkább megkívánta a protokoll a magyar díszviseletet, mert az uralkodók a királyválasztások vagy az országgyűlések megnyitása alkalmával gyakran jelentek meg magyar ruhában. III. Ferdinándnak „jól állt a magyar mente”, jegyezte fel naplójában Batthyány Ádám.⁹⁴ Díszruha nélkül a magyar főméltóságok nem jelenhettek meg az udvarban. Esterházy Pált hercegi címe is kötelezte. Nem nélkülözhatték a reprezentatív viseletet saját rezidenciájukban sem.

Miként az ausztriai, a cseh, a stájer udvarokban, az udvari rendtartás, a reprezentáció a magyar egyházi és világi magyar főméltóságok esetében is hatalmuk szimbolikus kifejezését szolgálta. Személyzet, őrség, familiárisok, szolgálattelvők méltó ruházata részben az úr családi kincstárát terhelte. A nyugat-magyarországi főurak és az erdélyi fejedelmek ruhatárát szabók és az arra rendelt inasok, szolgák gondozták, az öltöztetésben bejárók vettek részt.⁹⁵

92 „zu irer ausstaffierung” Österreichische Nationalbibliothek (Bécs) II.71–140 p. 13–14. Geheimbe Instruction vor [für] ainem näu [neu] angehenden Hoff Camer Räth. 1658.

93 *Hubert Ch. Ehalt*: Ausdrucksformen absolutischer Herrschaft. Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1980. (Sozial- und wirtschaftshistorische Studien 14.) 114–132.; *R. Várkonyi Ágnes*: Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában. In: *Idővel paloták... i. m.* (54. jz.) 60–86.; *Frank Huss*: Der Wiener Kaiserhof. Eine Kulturgeschichte von Leopold I. bis Leopold II. Katz, Gernsbach, 2008. 20., 243. skk.

94 *Pálffy G.*: i. m. (54. jz.) 54.; „Vitéz-e avagy ájtatos?” i. m. (54. jz.). Vö.: *Várkonyi G.*: Arisztokrata társasági élet i. m. (54. jz.) 419.

95 *Koltai András*: Udvar és rendtartás a 17. századi Magyarországon. In: *Magyar udvari rendtartás i. m.* (69. jz.) 7–57. passim. Nem tudjuk, hogy a posztójárandóságukat milyen rendszerességgel kapták meg. Batthyány Ádám különösen megbecsült familiárisa például tízéves szolgálata alatt csak kétszer kapott posztót. *Uő*: Beke Zsigmond deák élete és műveltsége. In: *Idővel paloták... i. m.* (54. jz.) 534.

II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején a Magyar Konföderáció ceremoniális rendjének rögzítésével is megbízott titkár, Beniczky Gáspár jegyezte fel naplójában az ónodi országgyűlés bevonulásáról: „ebben a magyar világban nem sokszor látott pompával őfelsége beérkezett [...] egy szép pompás török pej paripán, királyszínű bársony köntösben, fekete kolcsak tollasan jött”. A bírálatokra, hogy a fejedelmi udvar fényűző és népes, Rákóczi világosan megfelelt: „A király személyét képviselem ebben az országban és erdélyi fejedelem vagyok [...] az ország fiatalságát nevelni akarom, művelt erkölcsökre akarom szoktatni s azért nem érem be kevesebb szolgálval [...]”⁹⁶ A rend és az akkoriban elvárt szertartásosság, látványosság érvényesült. Az öltözetek a Királyság és Erdély hagyományait és az európai szokásrendet követték. Különbözött a táborigazgató és az udvari viselet, a díszöltözet a reprezentációt szolgálta országgyűlések, követfogadások alkalmával. Találkozásaikra a fejedelemmel a főurak díszruhát öltöttek, nemegyszer egymással is versengve. Udvari szabóját Rákóczi maga utasította, hogy az udvar népének „méltóságunkhoz képest rendes és csinos köntösöket készíttessen”. Tiltotta környezetében a rongyos, elhanyagolt ruhát, a megjelenésben rendet, ízlést és tisztaságot követelt. Nem más ez, mint a kor minden európai udvarában megfigyelhető reprezentációs követelmény. Az újabb kutatások végleg az álmok világába utalták a 19. században kialakult hiedelmet a fényes, drágaköves gombos, jól vasalt, egységes „kuruc” viseletről. Hatalmas erőfeszítések történtek, hogy a hadsereget egyenruhába öltöztessék. Évente több tízezer vég külföldi posztó behozatalával, vállalkozók és kereskedők közreműködésével, a hazai céhes és parasztiparra is támaszkodva, Rákóczi iparfejlesztő tevékenységének segítségével rendszerezetten biztosították az udvari hadak kék, vörös és zöld posztóruháját, a reguláris ezredek ellátását, és elő tudták állítani a Nemes Ifjak Társasága látványos egyenruháját. Azt már nem sikerült megállapítani, hogy volt-e különbség az idegen, főleg német zsoldosok és a magyarok egyenruhája között, de az bizonyos, hogy mindannyian fekete süveget kaptak, s a gránátoszázad katonái „az európai divatnak megfelelően medvebőrös gránátos süveget viseltek”.⁹⁷ Nagyobb posztómegrendelésekről még 1710 végén is tudósítanak a források, ennek ellenére gyakoriak a főleg a mezei ezredek ruhátlanságáról szóló panaszok. Az okokra jellemző Rákóczi levele Hadadi György ezereskapitányának, aki ezredének panaszait tárta eléje. Ebben a hadak „müendőzálásáról” úgy rendelkezett, hogy a katonaság ne „a rácz rongyos háti-bőrét, és német hasogatott köntösét”, azaz a zsákmányt akarja megnyerni, hanem az ellenség legyőzéséért hadakozzék. „Tekinse akárki az Európában hadakozó királyokat és fejedelmeket, vizsgálja hadaknak tartását: feltalálja bizonyára, hogy

96 II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Szerk., bev. Köpeczi Béla. Bibliotheca, Bp., 1958. (Aurora 10.) 166–167. Rákóczi Bonnac márkához. Szerencs, 1708. április 25.

97 *Ságvári György*: Kuruc regularizálás (1704–1706). In: Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Szerk. Czifágy István. Zrínyi, Bp., 2002. 204–205. A nagy volumenekre, többek között köntösök, köpenyek, gubák, tarsolyok, sőt páncélingek csináltatására: *Bánkuti I.*: i. m. (81. jz.) 31–39. Lónyay Ferenc elszámolása, 1705. július 30.

sohol jobb sorsa nincsen, mint ezen hazában lévő mezei-hadaknak az melynek ha köntöse rongyos, lába mezítelen: nem nekünk, de torkának tulajdonítsa, – de ennek megtöltését mitőlünk ne várja.”⁹⁸

Identitás, szimbólum, kultusz

Gyermekkoruktól tudatában voltak az öltözködés követelményének a nemes-ség férfijai és asszonyai. Jellemző báró Orlay Miklós nagyszombati tanuló levele szüleihez: „egy kérésem volna, az ünnepekre való szép ruhát [...] valami bársombúl, tudom hogy Ngtoknak vagyon anni bársonya, – egy menticskínek és dolmának valót, süveget, csizmát [...] nadrágocskát”. S az indok: „hogy sem legyek alábbvaló többnél; mert ha csak úgy leszek: énekem amiravaló alkalmazhatóságom nem léssen, hogy én az több úrfiakkal együtt valami társaságot tarthassam.”⁹⁹

A naivan őszinte levél összesítve fejezi ki a reneszánsz óta kibontakozó identitás bonyolult rétegeit: az egyéni, a személyes és a kollektív identitásokat. A ruházat egyszerre fogalmazza meg az egyén egyediségét, egyszeri, megismételhetetlen létét, továbbá személyes identitását, a közösségbe tartozás elismertségét, hírnevét, végül pedig a kollektív identitást, a kisebb vagy nagyobb csoport, ország, nemzet, világ követelményének megfelelő önképét, a szüleitől bársonydolmányt kérő diák esetében a „többi úrfi” társasága, a „mi” kifejezésének követelményét.¹⁰⁰

Hogyan tükrözi az identitás bonyolult követelményét a férfi- és a női öltözet? Kölcsönös elvárásaikat és esztétikai igényeiket? A jegyesek ruhaajándéka szimbolikus üzenet, és ügyelnek rá, hogy menyegzői öltözetükkel milyen benyomást keltenek a közösségben. Az ifjú Bethlen Miklós menyasszonyának, Kun Ilonának 1667 őszén és 1668 tavaszán küldött levelei jól kifejezik ezt a sokféle elvárást: „Az ajándékokat szívem kedvesen vettem, adja isten Lelkem, szép csendes szívvel sokáig viselhesünk egymás ruházatjára gondot, nem ártott volna, ha az ing mellé egybet is küldtél volna [...]. Szerető hű mátkád Édesem.” – „Édes egyetlen Gyönyörűségem! Az minémű kesztyűt kérsz vala, Zágorba küldtem Édesem; adja isten egészséggel viseld; ha isten módot ad benne, se lyemből csináltatok egy bokrot; de megkívánom édes Görlicém, tudósíts, meddig olvastad a Bibliát, mennyit írsz, hány hímet varrottál, hány orsó-fonalat fon-

98 II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. I–III. Közli Thaly Kálmán. Eggenberger, Pest–Bp., 1873–1874. (Archivum Rákóczianum 1–3.) I. 516–517.

99 *Thaly Kálmán*: A b. Orlay és gróf Serényi család zabláthi levéltárából. Történelmi Tár (1898) 227.

100 *Jan Assman*: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz, Bp., 1999. 130–131.

tál.”¹⁰¹ Az esküvőre pedig „jó idején készülj, sok szem eleibe mégy, mi ketten leszünk egynehány száz embernek csudája, mindennemű magadviselését úgy alkalmaztasd, hogy a legirigyebb nyelvek is keveset szólhassanak. [...] Az hajadat, amint Asszonyom Anyámnak is sokszor mondtam, ha elég hosszú próbáljátok meg, valamint valahogy. Az Öreg urat is rá kell bírni, hogy a mostani szokás szerint csinálják fel akkorra, ne mondhassák, hogy oly parasztok vagyunk vagy vagyok.”¹⁰²

Esterházy Pál meggyvörös, egyetemesen szimbolikus színű esküvői dolmányát aranyozott ezüst és ezüstdrótból, skófiumból és nemesfém szalagból kialakított paszomántmunka díszítette. Hasonló díszítésű ruhája volt Teleki Mihály erdélyi kancellár feleségének, és XI. Károly svéd királyt is ilyen öltözetben koronázták. Mennyire fontos a szülők számára is, hogy gyermekük milyen ruhában megy az oltár elé, arra jellemző Barkóczy Krisztina 1710 válságos nyarán férjének írt levele. Pestises időben, az ellenség támadásától tartva leányuk, Klára esküvői ruhája kellékei gondjával terheli országos bajok között hadviselő urát, Károlyi Sándor generálist.

Megkerülhetetlen kérdés, hogy milyen egyéni és közösségi identitást fejeznek ki a magyar főurak és nemesek ruhái.

Az Esterházy-kincstár díszruhái anyagának származási helye Velencétől kezdve Spanyolországon, Franciaországon, Anglián és Lengyelországon át Isztambulig és a Távol-Keletig szinte az egész akkori világ. A Kárpát-medence gyűjtőhelye a korabeli textilmanufaktúrák termékeinek. Esterházy László páncélingének selyemszöveve olasz, szabása és hímzése magyar. Esterházy István dolmányának bársonya francia, szabása magyar. Pál herceg egyik mentéjének selyemszöveve olasz, bélése francia, szabása magyar. Egy másik mentéjének viszont a szöveve francia és a bélése olasz, csipkéje spanyol, szabása magyar. Az egyik legszebb szoknya Esterházy Orsolya ruhatárából olasz bársonyból magyar szabással és magyar hímzéssel díszelve.

A textíliák közül a Báthory-címeres bársonyterítón a hímzések egyes motívumai a magyar úri hímzéseké, mások török hímzésre jellemzőek, a szórt virágminta egyik variációja a nyugat-európai címeres terítőkre jellemző, és valószínűleg török mester hímezte perzsa fonállal. S a kultúrák ölelkezése a Kárpát-medencében ezzel még nem teljes. A lótakarók közül a 17. századi dísznyereg magyar munka, olasz szövetből, nyeregszárnyain cseh oroszánok, magyar úrihímzés virágaival övezve, szegélyhímzését olasz mintakönyvek ihlették. Egy másik különleges darab, a ló egész testét beborító luxuskivitelű, egyedülálló takaró (jancsik) a szultáni palota műhelyében készült, perzsa virágrajzokkal díszített ritkaság.

Amikor 1694-ben II. Rákóczi Ferenc német hercegnő feleségével letelepedett birtokain, udvarát magyarokból és külföldiekből vegyesen szervezte meg,

101 Bethlen Miklós levelei (1657–1698). Összegyűjtötte, s. a. r., bev., jegyz. Jankovics József. Akadémiai, Bp., 1987. (Régi Magyar Próza Emlékek 6.) 200., 207–208.

102 Uo. 209–210.

környezetében nincs egységes magyar viselet, maga is „német köntöst” hordott. A svéd portréfestő, David Richter, feltehetően az 1690-es évek végi állapotot rekonstruálva, a fejedelmi házaspárt európai udvari öltözetben ábrázolta, a hercegi rangot kifejező hermelinbéléses palástban. Érdekes, hogy amint Rákóczi a *Confessio peccatoris* című művében hangsúlyozza, gróf Bercsényi Miklós örömmel ismerte fel, hogy a „német köntös alatt igaz magyar szív dobog”. Maga az Ung vármegyei főispán is bőven hordhatott „idegen” ruhát. 1701-ben lefoglalt ingóságai összeírásában többek között spanyol ruhát, spanyol nadrágokat és tíz német főkötőt jegyeztek fel.¹⁰³ A ruhák anyaga jórészt külföldi, a szabadságharc idején a posztót Sziléziából, Angliából, Hollandiából, az abaposztót török földről hozzák be.

Kétségtelen, hogy a díszruhák anyaguk, minőségük, színvonaluk szerint az ország európai jelenlétének bizonyosságai. Szabásuk, díszítésük azonban többnyire magyar, Magyarországon készült. Kérdés tehát, hogyan magyar ez a páratlan textilműkincs? Magyar és magyarországi mesterek alkották meg. Sajnos nagyon keveset tudunk róluk. Szabók, kőpírók, gyöngyfűzők, gombkötők, szűcsök, süvegesek, kalaposok, nyergesek, szíjgyártók, ötvösök és kereskedők sokaságának adott munkát, megélhetést ez az öltözködési kultúra. További következtetésre juthatunk, ha tudjuk, hogy a főurak szabókat is tartottak udvarukban, s Esterházy Pál herceg szabói külső bedolgozókkal is munkálkodtak.¹⁰⁴ Magyar szabás-minták után és hazai díszítéssel, hagyományos, esetenként helyi hímzés-formavilággal dolgoztak. Megteremtették az öltözetek saját magyar nyelvű terminológiáját: „síp új”, „török új”, „leffentyű”, „szárgomb”, „gombszár” stb. Feldolgozásra vár a színek teljes szimbolikája, itt csak a magyar nyelv gyönyörű szavakkal gyarapodó arzenáljából idézhetünk: lazacszín, testszín, citromszín, királyszín, publikánszín, mézszín, tengerszín-forma, szegfűszínű, szederszínű és így tovább. Tudnunk kellene, hogy az olyanfajta utasításokban, mint például „a dolmán alá kék atlatcot tetessen”, a színek kombináció milyen ízlése, hagyománya, divati elvárása jut kifejezésre.

A kérdések kérdése, hogy ezeknél a külföldi szövetekből készült, Európa olyan nemzetközi jellegű udvarában, mint a Habsburg császárok és magyar királyok bécsi udvara, méltó megjelenést biztosító öltözeteknél a hazai szabás, az anyanyelvi megnevezés, a többnyire magyar hímzéssel, hazai mesterek munkájával honosított jelleg hogyan a magyar identitás kifejezője? A viselet reprezentál, s a Habsburg uralkodók elvárták, hogy az uralmuk alatt élő országok politikai elitje méltóságukat környezetükben a maga nationáléja látványos megjelenítésével fejezze ki. Az 1714. évi pozsonyi királyné-koronázás alkalmával a Szent Márton-székesegyházba tartó díszmenetben III. Károly, a Habsburg örökös tartományok ura, német-római császár, cseh és magyar király német ruhában lovagolt

103 „sub vestitu Germanorum Hungari et vere patriae filii gerere cor”. II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza és Egy keresztény fejedelem áhításai című munkája. MTA, Bp., 1876. 67.; Bercsényi leveleskönyvei és iratai i. m. (7. jz.) 311., 312., 325.

104 *Tompos L.*: Az Esterházy-kincstár öltözékei i. m. (52. jz.) 14.

fekete paripáján, és előtte a szolgák, a magyar, német, spanyol urak és ifjak, utána pedig a királyné kísérete és udvarhölgyei országaik és nemzetiségük díszruháit viselték.¹⁰⁵ Hosszú lenne felfejteni, hogy változatos öltözetével a látványos menet hányféle identitást fejezett ki az egyéniektől a Habsburg Birodalom soknemzetiségű jellegén át az általános európai követelményig.

Viszont az egyéni, személyes és a birodalmi identitáson kívül az egyre inkább Európában gondolkodó kora újkorban a hatalmi reprezentáció ennél többet követel.

A 17. század közepén már nyilvánvaló, hogy a század változásai, a forradalomnak nevezett hadügyi, kereskedelmi és kommunikációs fejlemények lassan az öltözködésben is érvényesültek. Leginkább szembetűnő mindez a hadseregek öltözködésében. Gundulic az *Osmanában* a chocimi csatát (1621) leírva a lengyel sereget még a ruhák, selymek, ékkövek, prémekek szín pompás tobzódásával jellemezte.¹⁰⁶ A feltartóztathatatlan és élénk kereskedelem, az információrobbanás az állandósult háborúkkal együtt abba az irányba is hatott, hogy a különböző országok katonái az integráló folyamatokkal szemben és a racionális megfontolásokon túl viseletükkel is kifejezzék identitásukat. De a harmincéves háborúval visszafordíthatatlanná lett a katonai egyenruhák elterjedése. A hadvezérek páncélszűtműjei között sok volt a hasonlóság, de az alsóbb tisztikar és a közkatonák is meghatározott színű, jellegzetes szabású egyenruhát viseltek. Öltözetükben hatalmi testület tagjai és végrehajtói. Amikor az 1655. évi országgyűlésen Pozsonyban a nádor és a város őrsege összeverekedett a spanyol követ embereivel, és az egyik magyar katona meghalt, a spanyoloknak más ruhára kellett cserélniük öltözetüket, hogy pusztán megjelenésükkel ne ingereljék a többieket.¹⁰⁷ A kora újkor háborúi, mint gazdasági vállalkozások, a hadsereg ruházkodását a katonai szükséglet szintjén kellett hogy kielégítsék. Tömegipari minőségében változtatták meg a hadsereg ruházkodásának ellátását.

A 17. század végén Bethlen Mihály, az erdélyi fejedelmi kancellár fia, apja utasítására végigjárva Európa gyűjteményeit, naplójában külön kiemelte egyik élményét. Az uppsalai királyi gyűjteményben külön almáriumban volt kiállítva Gusztáv Adolf svéd király köntöse, nadrágja, „melyben Rigánál meglőtték, bordolmánya, nadrága, inge, amellyben meglőtték, a gallérán igen véresek most is”.¹⁰⁸ A kultusz születésének pillanatát sikerült megörökítenie. Jegyzeteiből az is

105 *Uő*: A vörös ruhaszín szimbolikus jelentése a 17. században. In: Restaurálási tanulmányok i. m. (39. jz.) 167–174.; Barkóczy Krisztina levelei i. m. (59. jz.) 302. Barkóczy Krisztina Károlyi Sándornak. Olesva, 1710. június 28.; *Kalmár János*: Királyné-koronázás Pozsonyban 1714-ben. In: *Idővel paloták...* i. m. (54. jz.) 219.

106 *Lőkös István*: A török veszély a 16–17. századi horvát epikában. In: *Végvárok és régiók a XVI–XVII. században*. Szerk. Petercsák Tivadar–Szabó Jolán. Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger, 1993. (*Studia Agriensia* 14.) 355–375.

107 *G. Etényi Nóra*: A magyar királyi udvar egy kortárs német hetilapban. Tudósítások az 1655-ös országgyűlésről. In: *Idővel paloták...* i. m. (54. jz.) 177.

108 Bethlen Mihály útinaplója (1691–1695). S. a. r., utószó: Jankovics József. Magyar Helikon, Bp., 1981. (*Bibliotheca Historica*) 69. Útjának a múzeumok genezisére vonatkozó összefüggését

kiderül, hogy a királyi és a fejedelmi udvarokban a múzeumok genezisének tekinthető régiségyűjteményekben régi textíliákat, ruhadarabokat, uralkodói öltözeteket őriztek (római öltözetek, vademberek öltözetei, a japán király sisakja, Margaréta királyné köntöse).

A ruha nem csak védelem az időjárás viszontagságai ellen, nem csak reprezentáció, a személyiség és a közösség önmegfogalmazása, nem csupán materiális érték. Annál jóval több. Személyes emlék, az eltávozott továbbélése, viselétével átruházza az örökösre tulajdonságait is. A viseleteket kísérő kultuszok minden kultúrában évszázadokon át követhetők. A legkülönbözőbb társadalmakban erősen él a tudat, a ruhadarabokkal eszmei értékeket örökítenek át. Egyszerűbben megfogalmazva az öltözeteknek is megvan a maguk kultuszt teremtő hagyománya.

Általános gyakorlat, hogy a testamentumokban a birtokokon kívül, az ingóságok, ékszerek, berendezések között ruháiról is rendelkezik a távozni készülő. Ritkaság, hogy az egész ruhatárat egyetlen örökösre hagyják, mint Nyáry Mihály, aki minden fő- és közruháját „egy kapcáig” az öt hűségesen és gondosan ápoló komornyikjára hagyta (1592). Vagy a fősvény hírében álló dúsgazdag Dobó Ferenc a vagyont érő teljes ruhatára, kárpitjai, házi textíliái örökösének Balassi Bálint fiát, Jánost tette meg. A testamentumtévők többnyire darabonként rendelkeznek öltözeteikről, gondosan számba véve még a gombokat is: „hagyok egy hiúz lábball bélelt veres skarlat subát, az köpönyegen, mely arany gombok vagynak fejtsék le róla s varrják a subára, mert ahhoz való”. Gondolnak az utódokra: „az én kis unokámnak [...] Annának hagyok egy fekete bársony szoknyát”. Károlyi Zsuzsanna végakaratóban pedig kifejzi ruhái, többek között a gyöngyös aranyos szoknya, a tiszta arany prémes, nyesttel bélelt fekete bársony kis suba szellemi értékét: „szerelmes urától”, Bethlen Gábor fejedelemtől kapta, mert sem atyjától, sem anyjától rá nem maradt semmi. Gyakori, hogy a szolgálókra, szolgálókra hagynak értékes ruhákat, mint például a „paraszt leány, Anicska”, aki vörös és zöld szoknyát és fehéreneműt örökölt asszonyától. Gáspár inas pedig egy kisebbfajta nemesi ruhatárat kapott: „Az inasomnak Gáspárnak – rendelkezett Baracska István 1635-ben – zöld vállban vágott mentét, kék tafotával béleltet, ahhoz viselt szederjes dolmányomat, annak felette egy síp ujjú veres skarlatin mentét, róka mállal béleltet, és egy csonka ujjú béleletlen veres mentét azt is neki hagyom.”¹⁰⁹ Az aranycsipkés ing, a nyesttel bélelt suba, a skarlat szoknya több mint materiális érték.

Bethlen Miklós erdélyi kancellár *Önéletírása* lapjain örökítette meg családjuk ereklyeként őrzött ruhaemlékét. Édesanyja híven őrizte Gyulai Pál ingét. Ezt a Báthory Zsigmond fejedelemsége idején Padovában orvosi és jogi képzettséget szerzett kancelláriai titkár akkor viselte, amikor megölték. „Az én szegény anyám a levelesládában tartotta az inget is, melyben megölték volt. Én is láttam

hangsúlyozza: R. Várkonyi Ágnes: A múzeum gondolata a felvilágosodás korában és a reformkorban. *Acta Musei Militaris in Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 6. (2003) 15–40.

109 *Radvánszky B.*: i. m. (16. jz.) III. 147., 176., 190., 207–208, 253., 266.

Tordán a híd végén a mi Túri famíliánk temető kápolnájában, ha el nem veszett, egy faragott kő ennek summáját bizonyítja, de kiváltképpen a járai levelek.”¹¹⁰ Ugyanígy őrizték a családok 1848–1849 után az elesett, kivégzett fiúk, apák, testvérek vérfoltos ingét, golyóütötte dolmányát.

Forrásaink csak a 18. században jelzik a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területén azt a törekvést, hogy kincstárba vagy múzeumba gyűjtsék össze az ország és a világ anyagi és szellemi értékeit. A régi főúri családok udvaraiban ugyan a 17. században már feltűntek a raritások, régiségek gyűjteményei, de a jelentős értékek, mint a Zrínyi család, Nádasdy Ferenc, Thököly Imre műkincsgyűjteményei, a Rákóczi család kincsei elkobzások és a mostoha idők áldozatai lettek. Azért is felmérhetetlenül jelentős, hogy az Esterházy család gyűjteménye megmaradt.

Esterházy Pál herceg 1685. évi testamentuma szerint tudatosan döntött úgy, hogy történelmi személyiségek ruháit megőrizték: ezeket „pro raritate [...] azoknak az Nagy embereknek az emlékezetire”.¹¹¹ Nem zárható ki, hogy Esterházy külföldi példák alapján döntött így. Viszont lehetséges Zrínyi Miklós horvát bán közvetett hatása is. Gyermekkorában családjuk barátja volt, ifjúkorában pedig példaképének tisztelte.

Alig hihető, hogy ne olvasta volna a *Szigeti veszedelemben* a kirohanás előtti jelenet szuggesztív leírását. A vitézek is elhánnyák a páncélt, a pajzsot, Zrínyi pedig „Egy dolmánt, egy mentét csak választ magának, / Az mely legszebb vala mind közte azoknak / Ebbe szokta mutatni magát az Udvarnak, / Ebbe menyegzőnek és triumfusoknak // Egy kóchak tollat is szegeze sisakián, / Száz aranyat két felé tett dolmányában.”¹¹² A költő Zrínyi a kirohanó kapitány öltözetét Istvánffy leírásához képest többlettartalommal telítette: a várkapitány ruhája nem akármilyen díszruha, hanem udvari díszöltözet, menyegzői ruha, a győzelem viselete. Szöveggörnyezetét tekintve a szakralizált győzelemé. Erkölcsi főlényt, az egyén autonómiáját, a minden körülmények között legyőzhetetlen lelki szabadságát fejezte ki a halál pillanatában.

Féltett darabja volt a családi kincstárnak egy arannyal átszőtt selyemmente: a hagyomány szerint Mátyás király viselte. Egy másik ruhadarabról úgy tudták, hogy Oláh Miklós gyerekkori mentéje volt. Megmaradt az utolsó választott magyar király, I. Lipót császár mentéje és dolmánya is.¹¹³ Megőrizték a család több tagjának ünnepi és díszöltözetét és az Esterházy-udvarok különböző textíliáit. Az 1652-ben a vezekényi csatában elesett Esterházy László páncélinge pedig mint a török elleni harcban életét áldozó hős rekvizituma, mint nemzeti ereklye került a kincstárba.¹¹⁴

110 Bethlen Miklós életrajza. I–II. S. a. r. V. Windisch Éva. Szépirodalmi, Bp., 1955. (Magyar Századok) I. 107.

111 Idézi Tompos L.: Az Esterházy-kincstár öltözékei i. m. (52. jz.) 10.

112 XV. 13., 14.

113 Részben bizonyos, részben kérdéses, hogy valóban a mondott személyek ruhadarabjainak tekinthetők-e. Szilágyi András: Előszó. In: Az Esterházy-kincstár textíliái i. m. (40. jz.) 7–8.

114 Idézi: Tompos L.: Az Esterházy-kincstár öltözékei i. m. (52. jz.) 10.

Idővel a család teljes horderejében felismerte a gazdag textilanyag műkincs-jellegét és hogy az az országos történet európai jelentőségű dokumentuma. Az Iparművészeti Múzeumban helyezték el, majd ahogy közeledett a front, a biztonságosabbnak ígérkező várbeli palotájukba vitték.

Műkincseink története pusztulások és megkerülések, szétszóródások és megmenekülések változatos története. Ebben valószínűleg világszörnyű vagyunk. Az Esterházy-palotát bombatalálat érte, Mátyás király mentéjét, Pál herceg csipkével borított esküvői ruháját, László páncélingét a sok drága arannyal átszőtt köntössel, lótakaróval együtt áthatolhatatlan romhalmaz védte.

Diákkorom felejthetetlen emléke a porig bombázott Budapest, sokat kószáltunk a Vár rommezején, és nem is sejtettük, hogy az összeomlott paloták alatt kincsek rejlenek. Négy évet töltöttek a textíliák a romok alatt. Szimbolikus jelentése is van, hogy a huszonegy 16–17. századi öltözékegyüttes a különböző textíliákkal együtt túlélte a török megszállta területeket visszafoglaló háborúkat, a szabadságharcot, a divatok viharzó változásait, a frontot Budán és a szovjet megszállást.

Ezek a műkincsek, ezek a finom és sérülékeny műalkotások nemcsak megkerültek, hanem „sok balszerencse közt és oly sok vizzály után”, a magas szakmai és művészi színvonalú restaurálás jóvoltából régi ragyogásukban tudósítanak az európaiság és magyarság egységét kifejező öltözködési kultúráról. Ma az Esterházy-kincstár textíliái, viseletgyűjteménye Európa hasonló gyűjteményei között minőségében a negyedik, jellegét tekintve pedig Közép- és Kelet-Európában egyedülálló műkincsegyüttes.¹¹⁵ A bennük rejlő történelem üzenete, hogy a súlyos korszak is képes volt az európai jelenlétre, továbbépítette kultúráját, s megadta megjelenésében mindazt, ami a hétköznapioké és ami az ünnepé.

ÁGNES R. VÁRKONYI

ON THE PHILOSOPHY OF DRESSING

Dressing as a form of human existence is examined by science as an exceptionally rich and complex manifestation of culture. On the graph constituted by civilisation, politics and social structure, it is analysed as a phenomenon which offers information on such hardly accessible layers of reality as personality and communal expectations, the claims of the body, aesthetics, fashion, orders of custom, information, identity, economic preconditions, luxury and representation, the diversity and basic unity of dresses, and of their sacrality and capacity of myth creation in early modern Europe. In the approach of the present study, the philosophy of dressing is expressed by the sum of these manifold aspects.

The analysis is based on a wide range of sources: alongside the rich written documentation, it uses archeological material, pictorial representations, but also the carefully restored and expertly arranged decorative garments of the Esterházy treasury

from the 16th–17th centuries, which had survived the war under the ruins of the palace bombed to the ground.

Presenting the debate which once opposed Gustaf Utterström to Fernand Braudel and Eric Hobsbawm, who opined that alongside several other changes which took place in the early modern period, the so-called little ice age determined the characteristics of dressing as well, it comes to the conclusion that in the Kingdom of Hungary and the Principality of Transylvania Spanish fashion appeared in consequence of the necessity of adapting to the weather, together with such features of dressing as female and male furred black cloaks and equally furred sleeping dresses and gowns.

The study states that Hungary constituted a rich market for various English cloths, Venetian and French silk and velvet, and brocade embroidered with gold and silver. Ornamental garments, while meeting the expectations of rank and of the courtly culture of Vienna, also served the purpose of treasuring, since there existed no bank either in Hungary or the Habsburg Empire in general. A rich garment thus meant the accumulation of considerable material and spiritual wealth.

The author also takes sides in the old dispute of Hungarian historiography with regard to Hungarian national costume. She comes to the conclusion that whereas the lower ranks of society were largely supplied by domestic cloth production and by tailors' guilds producing for the market, the material from which the garments for the nobility, the urban elite and the aristocracy were made was mainly imported from abroad. Almost all the various textiles of the contemporary world, from Spain to Poland, Italy and Constantinople, could be found in the Carpathian basin. The Hungarian character of the costume was the result of the cut, of the decoration, of the colours applied, and of the inclination to synthetis and abstraction which manifested itself in the embroidery.